

Др Милош Јагодић
редовни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
mjagodic@f.bg.ac.rs
ORCID: 0009-0005-7801-9638

ИДЕНТИТЕТСКИ САДРЖАЈИ У ШКОЛСКИМ УЏБЕНИЦИМА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ*

Апстракт: У раду су детаљно приказани и анализирани садржаји уџбеника у Кнежевини Србији важни за формирање српског националног идентитета и развијање српских патриотских осећања. Обрађено је укупно десет уџбеника за основну и осам уџбеника за средњу школу. Уџбеници су највећим делом намењени предметима српски језик, географија и историја. Рад је написан на основу уџбеника, литературе и извора српског порекла.

Кључне речи: уџбеници, образовање, школа, Србија, идентитет, историја, географија, српски језик.

У српској историографији је писано о школским уџбеницима у Кнежевини Србији. Делимично су обрађени и њихови идентитетски садржаји, који су били намењени формирању националне свести и развијању патриотских осећања.¹ Стицајем историјских околности, уџбеници третирани у

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-137/2025-03/200163).

1 С. Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Београд, 1971; В. Станисављевић, *Два века српских уџбеника. Сентандреја, 1717 – Крф, 1918*, Београд, 1992; М. Цветковић, *Хонорари аутора уџбеника за основне школе у Кнежевини Србији (од 1850. до 1882. године)*, Српске студије 14 (2023), 104–124; А. Илић, *Уџбеници и национално вас-*

овом раду, и то претежно основношколски, легално су дистрибуирани и коришћени до 1878. године (понегде и касније) на територијама под непосредном османском влашћу где је живео српски народ (у Босни и Херцеговини, Старој Србији и Македонији) и у Црној Гори. Чинили су битан део јединственог српског просветног и културног простора у оквиру граница Османског царства који је постојао до Берлинског конгреса.² Самим тим, значај наведених идентитетских садржаја у уџбеницима превазилазио је Србију. Они су обликовали српски национални идентитет и развијали српска патриотска осећања код свих ђака који су их користили. Стога је циљ овог рада да се представе и анализирају садржаји основношколских и средњошколских уџбеника који су били усмерени на формирање српског националног идентитета и свести о припадности српском народу, као и на развијање српског патриотизма, односно осећања љубави према отаџбини Србији. Рад је написан преваасходно на основу уџбеника, архивске грађе српског порекла и релевантне литературе. Сви датуми у основном тексту наведени су по новом календару, а у напоменама, приликом цитирања извора, паралелно по старом и новом календару.

Формално организовање школског система Кнежевине Србије започето је након стицања аутономије 1830. године. Све школе у земљи биле су у надлежности Министарства просвете и црквених дела. Наставни планови постепено су уобличавани уз растућу заступљеност световних садржаја. Следствено, расла је потреба за израдом основношколских уџбеника из готово свих предмета. Уџбеници, штампани током тридесетих и четрдесетих година, нису имали битних идентитетских садржаја. Изузетак су представљали уџбеници географије, чији је аутор био главни управник основних школа Милован Спасић, *Земљеописаније целог света* из 1845, намењен средњим школама, и *Земљеописаније за трећи разред основних школа*, објављен 1848. године.³

Прекретницу у развоју школства представљало је оснивање Школске комисије 1849. године. Стручно тело, састављено од лица упућених

питање у Србији 1878–1918, Београд, 2010; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија. Наслеђе на југу (1839–1868)*, Београд, 2016, 157–160; исти, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, Српске студије 9 (2018), 92–98; Ж. Илић, *Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19. и почетком 20. века*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2023.

2 М. Јагодић, *Србија и Стара Србија. Наслеђе на југу (1839–1868)*, 145–156; исти, *Помоћ Кнежевине Србије манастирима, црквама и школама изван Србије (1839–1868)*, 50–101, са упутом на осталу литературу.

3 М. Цветковић, *нав. дело*, 104–111; С. Ћунковић, *нав. дело*, 19–40.

у просветна питања, имало је задатак да ради на укупном унапређењу просвете у држави. Школска комисија је одиграла кључну улогу у процесу израде уџбеника. Била је надлежна да прегледа, оцењује и препоручује за употребу у настави рукописе школских уџбеника. Радила је до 1880, када је замењена другим телом – Главним просветним саветом.⁴

Школска комисија је почетком 1850. саставила нов наставни план за основне школе који је требало да замени постојећи из 1844. године.⁵ Истовремено је одлучила да њени чланови израде нове и недостајуће уџбенике. Тај посао је углавном био готов током пролећа и лета исте године. Уџбеници који су имали идентитетске садржаје били су следећи: *Српски буквар* архимандрита Гаврила Поповића; *Прва знања* и *Друга читанка* (коришћена у трећем разреду), које је саставио секретар у Министарству просвете Филип Христић; *Мали земљопис Књажевства Србије и Турског царства у Европи* аутора Јована Гавриловића, начелника Министарства финансија; *Српска историја* коју је написао професор гимназије Љубомир Ненадовић. У исту групу спадали су и *Трећа читанка* (коришћена у четвртном разреду), коју је 1853. саставио Филип Христић од текстова више аутора, као и раније споменута два уџбеника географије Милована Спасића. Поред набројаних, 1850. године су објављени и уџбеници за основну школу који нису имали идентитетске садржаје: *Кратки катехизис* и *Кратка црквена историја* архимандрита Гаврила Поповића; *Српска граматика* професора Лицеја Косте Цукића, *Прва читанка* (коришћена у другом разреду) и *Рачуница* Филипа Христића и *Писмени састави* професора Лицеја Константина Бранковића.⁶

Наставни план из 1850. почео је да се примењује од школске 1850/1851. године. Према њему, уџбеници са идентитетским садржајима употребљавани су у првом, трећем и четвртном разреду основне школе, и то: у првом разреду *Буквар*; у трећем разреду *Друга читанка*, *Прва знања* (шеста глава) и *Земљеописаније за трећи разред основних школа*; у четвртном разреду *Друга читанка* (од школске 1853/1854. *Трећа читанка*), *Српска историја* и *Мали земљопис Књажевства Србије и Турског царства у Европи*.⁷

4 М. Цветковић, *нав. дело*, 108–109; С. Ћунковић, *нав. дело*, 40–41.

5 Државни архив Србије (=ДАС), Министрство просвете и црквених дела – Просветно одељење (=МПс-П), 1850, Ф 2 Р 275.

6 М. Цветковић, *нав. дело*, 111–115; С. Ћунковић, *нав. дело*, 40–41; В. Станисављевић, *нав. дело*, 79–80; Ј. Пауновић, *Филип Христић. Државник, дипломата и први српски англофил 1819–1905*, Београд, 2015.

7 С. Ћунковић, *нав. дело*, 41–43; Н. Јовановић, *Наставни планови и програми за основну школу у Кнежевини Србији*, Пешчаник 2 (2004), 167–168; М. Цветковић, *нав. дело*, 109, 115; ДАС, МПс-П, 1850, Ф 2 Р 275; 1853, Ф 3 Р 48.

Процес званичног одобравања (легитимизације) рукописа ових уџбеника не можемо пратити јер нисмо пронашли архивску грађу која би садржала реферате чланова Школске комисије о њима. Изузетак донекле представља *Друга читанка* Филипа Христића. Школска комисија оценила је 1850. Христићево дело као корисно, које ће, између осталог, код деце да пробуди „најчеститије мисли” према отаџбини.⁸ Образлажући Државном савету, као надлежном телу, потребу да се усвоји нови наставни план за основне школе 1850. године, који је подразумевао, поред другог, увођење и *Прве* и *Друге читанке* у наставу, министар просвете је навео да „читанка у две части”, поред корисних знања о разним предметима, „највише о нашем српском роду и отечеству у себи садржава”.⁹

Наведени основношколски уџбеници били су дуго у употреби.¹⁰ Тиражи су према потреби доштампавани, с тим што се дешавало да се у њих том приликом унесу мање измене. Неке од њих важне су за тему овог рада, на шта ће бити указано даље у тексту. Поједини уџбеници замењени су новим. На захтев Школске комисије, правник и професор Лицеја Никола Крстић написао је 1859. *Кратку историју српског народа*, која је 1860. уведена у наставу уместо *Српске историје* Љубомира Ненадовића.¹¹ Иницијативом министра просвете Димитрија Матића, 1869. године је расписан конкурс за израду новог *Буквара* и *Читанчице уз буквар*. Школска комисија је у априлу 1870. изабрала победнички рукопис, назван у оригиналу *Све за милу народност*, који је написао познати просветни радник и Србин из Хабзбуршке монархије Ђорђе Натошевић. Уведен је у наставу 1870. године.¹² Након одабира новог *Буквара*, министар просвете је крајем 1870. захтевао од Школске комисије писмено мишљење о сваком основношколском

8 ДАС, МПс-П, 1850, Ф 2 Р 84, председник Школске комисије Д. Исаиловић – попечитељу просвете А. Симићу, 13/25. 3. 1850.

9 ДАС, МПс-П, 1850, Ф 2 Р 275, попечитељ просвете, А. Симић, Савету, пбр. 459, 12/24. 5. 1850. Садржаји о којима је реч налазе се у *Другој читанци*.

10 *Друга читанка* коришћена је до 1892, а *Трећа читанка* до 1889, А. Илић, *нав. дело*, 26, 55, 58.

11 М. Цветковић, *нав. дело*, 115–116; С. Ћунковић, *нав. дело*, 94; ДАС, МПс-П, 1860, Ф 5 Р 775. Крстићев уџбеник био је у употреби до 1882. године, А. Илић, *нав. дело*, 72–73; С. Ћунковић, *нав. дело*, 143.

12 Ђорђе Натошевић је рукопис послао професору методике у сомборској Учитељској школи, са препоруком да га достави члановима приправничке дружине „Венац”, те да га они пошаљу на конкурс као свој. Четворица приправника били су Тома Мирча, Сима Поповић, Евђеније Петров и Спасоје Дедић. М. Цветковић, *нав. дело*, 118–119; ДАС, МПс-П, 1872, Ф 4 Р 46; *Школски лист*, бр. 9, 10. 9. 1887. Овај *Буквар* коришћен је до 1886. године, С. Ћунковић, *нав. дело*, 143.

уџбенику понаособ, сугеришући како је нужно да се прераде или замене новим, савременијим. Школска комисија је, међутим, сматрала да треба сачекати усвајање новог закона који би регулисао рад основних школа, па тек потом расписати конкурс за израду нових уџбеника. До тада, требало је задржати у употреби постојеће уџбенике у непромењеном облику.¹³ Међутим, министар просвете био је упоран. Искористивши своја законска овлашћења, самоиницијативно и противно ставу Школске комисије да се још не израђују нови уџбеници, поверио је у априлу 1871. професору Војне школе, капетану Јовану Драгашевићу, да напише нови уџбеник *Земљопис Србије и Турске*, будући да је стари, по Матићевом мишљењу, у много чему био превазиђен. Школска комисија је у јулу 1871. одобрила Драгашевићев рукопис, те је уведен у наставу исте године.¹⁴

Нови наставни план за основне школе усвојен је у септембру 1871. године. Дошло је до извесних промена у разредима у којима су коришћени уџбеници са идентитетским садржајима. *Буквар* Ђорђа Натошевића је употребљаван у првом разреду; *Прва знања* Филипа Христића коришћена су у другом разреду кроз предмет назван Познавање домовине и света; у трећем разреду изучавани су *Друга читанка* Филипа Христића, *Земљопис Србије и Турске* Јована Драгашевића и *Кратка историја српског народа* Николе Крстића; у четвртном разреду коришћени су *Трећа читанка* Филипа Христића и *Земљопис мали за основне српске школе* Милована Спасића.¹⁵ Тек у битно промењеним свеукупним политичким околностима на Балкану након Берлинског конгреса, у независној и територијално увећаној Србији, постепено су се стицали услови за замену наведених основношколских уџбеника од почетка осамдесетих година 19. века.¹⁶

Средњошколски уџбеници са идентитетским садржајима коришћени су у настави географије, српске историје и српског језика. Ови предмети изучавани су у гимназијама, реалкама и осталим средњим школама. Распоред предмета по разредима је зависио од врсте школе и мењан је кроз

13 ДАС, МПс-П, 1871, Ф 1 Р 114, министар просвете Д. Матић – Школској комисији, бр. 5807, 11/23. 12. 1870; потпредседник Школске комисије Е. Јосимовић – министру просвете Д. Матићу, бр. 856, 22. 1/3. 2. 1871.

14 ДАС, МПс-П, 1879, Ф 4 Р 196, министар просвете Д. Матић – Школској комисији и Управи државне штампарије, бр. 36, 5/17. 1. 1871; потпредседник Школске комисије Е. Јосимовић – министру просвете Д. Матићу, бр. 859, 22. 1/3. 2. 1871; министар просвете Д. Матић – Школској комисији, бр. 1520, 12/24. 4. 1871; Школска комисија – министру просвете Д. Матићу, бр. 863, 5/17. 7. 1871; М. Цветковић, *нав. дело*, 119; С. Ћунковић, *нав. дело*, 95.

15 Исто, 89–91; Н. Јовановић, *нав. дело*, 169–172.

16 С. Ћунковић, *нав. дело*, 133–135, 142–145; М. Цветковић, *нав. дело*, 122.

више наставних планова и програма. Већ је споменуто да је Милован Спасић објавио уџбеник *Земљеописаније целог света* 1845. године. Гимназијски професори су током педсетих година, на подстицај Школске комисије, писали уџбенике за своје предмете. Процедура одобравања рукописа била је иста као и за основношколске уџбенике. За наставу географије штампана је 1852. књига Милана Мијатовића *Општи земљопис: за учећу се младеж у гимназији и полугимназијама Књажевства Србије*. Девет година касније замењена је уџбеником *Општи земљопис за српске гимназије* Николе Крстића, бившег професора Лицеја и тадашњег начелника Министарства унутрашњих дела. Исти аутор објавио је 1862. и уџбеник историје под називом *Историја српског народа*. Потом су објављена још два уџбеника географије, и то: *Грађански земљопис целог света за средње школе у Кнежевини Србији* гимназијског професора Милоша Зечевића 1870. и *Географија за средње школе* капетана Јована Драгашевића 1871. године. Библиотекар Народне библиотеке Стојан Новаковић објавио је 1870. први том *Српске читанке за ниже гимназије и реалке*, употребљаван у првом и другом разреду гимназије; други том, за наставу у трећем и четвртном разреду, саставио је и објавио гимназијски професор Светислав Вуловић 1874. године.¹⁷

Уџбеници за основну школу

Буквар Гаврила Поповића није имао много идентитетских садржаја. У лекцији о учењу писаних слова побројани су поименично сви српски владари, од жупана из преднемањићког периода закључно са нововековним кнежевима Србије.¹⁸

У *Буквару* Ђорђа Натошевића из 1870. набрајају се топоними који почињу одређеним словом. Прво се наводе градови, планине и реке у Србији, а потом остале земље у којима живе Срби и топоними у њима: „Србија, Стара Србија, Босна, Херцеговина, Црна Гора, Далмација, Хрватска, Славонија, Срем, Банат, Бачка, Барања (земље где Срби живе). Дунав, Дрин,¹⁹ Лаб и Ситница, Рашка, Топлица, Босна, Врбас, Неретва, Бојана, Морача, Крка, Купа, Уна, Сава, Драва, Тиса, Тамиш и Мориш (реке где Срби живе). Шар, Каблар, Стара Планина, Ком, Ловћен, Фрушка Гора (планине где Срби живе). Призрен, Нови Пазар, Пећ, Приштина и Вучитрн (вароши у Старој Србији); Сарајево, Травник, Зворник и Бањ Лука (у Босни); Мостар, Требиње и Невесиње (у

17 С. Ђунковић, *нав. дело*, 55–56, 61, 64, 97–107.

18 Г. Поповић, *Српски буквар: за основне српске школе*, Београд, 1860, 28–32; М. Јагодић, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, 92–93.

19 Дрим.

Херцеговини); Цетиње (у Црној Гори); Задар, Дубровник, Котор, Рисан и Будва (у Далмацији); Загреб, Карловац, Сисак (у Хрватској); Осек, Брод, Градишка, Пакрац (у Славонији); Пешта, Будим (у горњој Угарској); Нови Сад, Сомбор, Суботиц (у Бачкој); Панчево, Вршац, Темишвар, Бечкерек, Кикинда (у Банату); Вуковар, Митровица, Карловци, Земун (у Срему).” Повезивањем српског језика и географије, ђацима првацима је омеђен српски етнички простор, који се, по схватању аутора, није простирао јужно од Шар-планине.²⁰ За развијање националног идентитета у *Буквару* је још значајно поглавље „Срби”, које почиње овако: „Срби су словенско племе. Срби су православне вере. Срби су јуначка крв. Црногорци су најбољи јунаци међу Србима. Црна Гора, поносито стење, српске круне ти драго камење! Херцеговци су најплеменитија српска лоза. Стара Србија, колевка српства, трпи и данас грдне невоље од Турака. Српски је грб крст са четири огњица. Српска застава има три боје: озго белу, на средини плаву, оздо црвену.” Даље се укратко излаже српска средњовековна историја и набрајају се важнији манастири. Пише да је престоница „цара Лазара” био Крушевац, а цара Душана Призрен, те да је Србија била тек мали део негдашње српске царевине, у коју је спадала сва „стара Србија, Маћедонија, Босна, Херцеговина, Црна Гора, Далмација, Срем и Банат”.²¹

Уџбеник *Прва знања за основне српске школе* Филипа Христића написан је у форми питања и одговора. У првих пет глава реч је о природи. Шеста глава зове се „Кратка српска историја” и обухвата период од досељавања Словена на Балкан до окончања Другог српског устанка. Излагање је хронолошко, по владарима, почевши од жупана Властимира 880. године, уз навођење најважнијих резултата њихове владавине. Начелно, за све владаре стоји да су владали „Србијом”, без ближег омеђења, изузев у случају цара Душана. За краља Радослава Немањића се каже да је „ослободио” Срем од Мађара, а за краља Драгутина Немањића да је, након измирења са братом краљем Милутином, за себе задржао само Срем. Цар Душан окарактерисан је као „врло ратоборан и мудар” владар, који је владао „данашњом и Старом Србијом и Босном, Херцеговином, Македонијом, Албанијом, Црном Гором, Бугарском, Тесалијом, једним делом Далмације, Хрватске, Славоније, Сремом

20 За разлику од свих других уџбеника разматраних у овом раду, о овом је сачуван реферат Школске комисије. Референт Стеван Д. Поповић је, између осталог, сматрао да треба избацити топониме земаља суседних Србији као сувише оптерећујуће за ученике првог разреда. Из тога се закључује да референт није имао на уму ђаке из области под непосредном турском влашћу. Међутим, као што се види, неки топоними из Аустрије и Турске су ипак задржани у уџбенику, ДАС, МПС-П, 1872, Ф 4 Р 46.

21 *Буквар за основне српске школе*, Београд, 1870, 35–37, 67–71; В. Тешић, *Морално васпитање у школама Србије (1830–1878)*, Београд, 1974, 285.

и Банатом”.²² Према схватању из средине 19. века о распрострањању побројаних провинција, Душаново царство обхватало је готово читаво Балканско полуострво, између Јадранског, Егејског и Црног мора, и поједине пределе у Панонској низији, северно од Саве и Дунава. У наставку излагања кнез Лазар Хребелановић је представљен као српски цар, а Косовском боју, као централном догађају у српској историји, јунаштву Милоша Обилића и издајству Вука Бранковића, посвећено је доста простора. Живот Срба под османском влашћу приказан је негативно. Од пада Српске Деспотовине „Срби су живили само за своје господаре Турке. Никад нису били сигурни ни за свој живот, ни за своју чест, ни за своје имање. Турчин је могао Србина за ништа убити, обесчестити, поробити, пак да му нема суда. Проклети душмани били би Србе искоренили, да им само нису потребни били за робовање”. Ученици у Старој Србији и Босни и Херцеговини могли су у наведеним редовима да препознају своју стварност, док су ђаци у Србији могли да се сматрају срећним што не живе у таквим околностима. У наставку излагања стоји да су се, због несносног живота под турском влашћу, Срби селили у аустријске пределе. Коначно, подигли су Први и Други устанак, после кога су, уз помоћ Русије, Срби основали своју самоуправну Кнежевину, коју аутор умесно назива „слободом”.²³ Седма глава уџбеника разматра граматику, а последња, осма, носи наслов „О отечеству и о дужностима према властима и законима” и важна је за изградњу патриотских осећања. На првом месту, објашњен је појам отаџбине: „Отечество зове се она земља или предел у ком се ко родио и воспитао, или у коме стално живи; и по томе наше је отечество Србија.” Даље се излаже како човек у свом отечеству, тј. у Србији, ужива личну и имовинску сигурност, може, сходно способностима, да се школује, изабере занимање, радом да стекне имање, почаст, звања и да срећно живи. Изнети наводи одударали су од прилика у којима су живели Срби под непосредном османском влашћу, тако да им је, самим тим, Србија морала изгледати врло привлачно. На крају главе и уџбеника, аутор износи дужности грађана. На првом месту истакнута је обавеза човека да воли своју отаџбину и да јој буде захвалан. Даље, између осталог, стоји и како је грех издати отачаство, дизати буну, те да треба поштовати законе, плаћати данак и, у случају потребе, отечество бранити свим силама од непријатељског напада и својим

22 Схватање о распрострањању Душановог царства потиче из књига Јована Рајића *Историја разних словенских народа, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов*, Виен, 1794. и Милована Видаковића *Историја Славено-Сербаскаго народа*, Београд, 1835, М. Јагодић, *Србија и Стара Србија. Наслеђе на југу (1839–1868)*, 82–84.

23 Ф. Христић, *Прва знања за основне српске школе*, Београд, 1861, 56–75; Ј. Пауновић, *нав. дело*, 204.

животом.²⁴ Поред издања из 1861, прегледали смо и издања уџбеника *Прва знања* из 1865. и 1870. године и закључили да је текст у њима остао исти.

Друга читанка Филипа Христића представља компилацију текстова, од којих су неки важни за изградњу патриотских осећања и националног идентитета. У издањима из 1853. и 1873. године, која смо прегледали, има извесних разлика у текстовима са идентитетским садржајима. Уз појам Србије користе се атрибути „наша, лепа и мила”. У издање из 1873. уврштена је песма Стевана В. Поповића *Моје село*, чији стихови гласе: „За гором је село/ Србинство је тамо/ Српски збори само/ [...] Добри Бог ће дати/ К’о што моје село/ Биће Српство цело.” У оба издања се наводи да су у Србији сви људи једнаки у правима и дужностима, без обзира на имућство, те да је пут до највиших положаја у држави отворен једнако свима. Потом се објашњава појам отаџбине. У издању из 1873. јасно је проширен преко граница Кнежевине Србије, речима означеним курзивом у следећем цитату: „Ви сте сви Срби,²⁵ и синови једног истог отачаства. Волите, децо, ваше мило отачаство! Но, знате ли ви шта је то отачаство? Немојте мислити, да је отачаство ваше само онде, где су ваше њиве, ваше ливаде, ваши забрани, ваши виногради и ваше куће. Не, отачаство је ваше сва Србија, *и све оне земље*, где се српски говори, српски пева, српски слави, где се гусле чују,

24 Ф. Христић, *Прва знања за основне српске школе*, 99–102; Ј. Пауновић, *нав. дело*, 204. Филип Христић је у тексту користио појам „отечествољубац”, познат и коришћен у српској средњовековној књижевности из времена Немањића, док су Срби имали своју државу. Ради се о преводу и прилагођавању грчке речи патриота. Она у центар пажње, као објекат љубави појединца, ставља земљу, државу, тј. отечество. Занимљиво је да појам „отечествољубац” није опстао у употреби у савременом српском језику, нити је замењен неком другом пригодном сложеницом. Потиснуо га је појам родољуб, који означава љубав појединца према народу. Будући да су Срби током 19. века живели подељени у неколико држава и самоуправних области, те да их је више било изван Србије него у њој, преовладавање националног над патриотским није изненађујуће. Видети: Н. Порчић, *Присуство и облици исказивања националних и патриотских осећања у документима владара средњовековне Србије*, Политички оквири колективних идентитета: Сведочанства српског средњовековља, ур. С. Марјановић-Душанић, Београд, 2024, 47; З. Витић, *Патриотска лексика у српској средњовековној хазиографији: Нацрт за појмовник*, Политички оквири колективних идентитета: Сведочанства српског средњовековља, 116–118.

25 Појам Србин (у множини Срби) се може схватити двојачко: а) етнички, као означавање припадника српског народа и/или б) као означавање држављанина Кнежевине Србије, без обзира на етничку припадност. Према Грађанском законик у Србије, сви држављани Србије звали су се формално Срби. Дакле, са појмом Срби, у контексту цитираног текста, могли су да се идентификују и ђаци у Србији који нису били етнички Срби, на пример Власи, М. Jagodić, *Citizenship of Autonomous Principality of Serbia, Osmanlı İdaresinde Balkanlar I*, ed. A. Aköz, S. Ilić, D. Yörük, D. Leovac, Konya, 2020, 349–354.

где се о Краљевићу Марку пева, где се Вук проклиње, где се свети Сава слави, где се име вашег кнеза спомиње. Поштујте, децо моја, отачаство ваше, волите га и служите му и браните га од сваког непријатеља.” Међутим, и без уметка из 1873, српској деци из предела под непосредном османском влашћу није било тешко да себе и своје непосредно окружење поистовете са наведеном дефиницијом, тј. да закључе да њихова отаџбина треба да буде Србија. У одељку о географији у издању из 1853. стоји да Срба има у Србији око 900.000, у Турској око 2.160.000, у Аустрији око два милиона и у Црној Гори око 120.000, тј. укупно 5.180.000.²⁶ У издању из 1873. подаци о броју и распрострањености Срба нису наведени. Поглавље посвећено српској историји аутор је започео уводом намењним најпре изградњи националног идентитета, а потом и формирању патриотских осећања: „Децо! Вас је Србин родио, па с тога се ви Срби зовете. То ћете име ви до смрти ваше носити, њим ћете се пред светом дичити, и ако ко науми да вам место њега друго какво име наметне, ви ћете онда пређе умрети него то допустити. Ви сте још мали и нејаки, но кад велики и јачи постанете, онда треба много којешта да чините за ваше отачаство, које се о вама брине да будете срећни у животу. Кад постанете људи, ви треба да волите ваше отачаство Србију, да све радо чините, што је потребно, да српски народ буде напредан и срећан. Та мисао треба да вам одсад све једнако буде у памети, ако желите бити достојни синови ваших старих, који су своју земљу и народ тако волели, да су многи од њих изгинули, док су је од непријатеља ослободили.” Уздизање националног идентитета изнад живота појединца могло је да ојача отпор Срба бугаризацији, којој су поједини делови српског народа били изложени од шездесетих година 19. века у Старој Србији и Македонији. Наравно, аутор није могао да има ову намеру на уму јер је уџбеник писао раније. Излагање о српској историји сажетије је од оног у уџбенику *Прва знања*. Ипак, аутор је и овде написао којим областима је цар Душан владао: Србијом (не и Старом Србијом, као у *Првим знањима*), Босном, Херцеговином, Македонијом, Албанијом, Црном Гором, Бугарском, Тесалијом, Далмацијом, Хрватском, Славонијом (не деловима последње три провинције, као што стоји у *Првим знањима*), Сремом и Банатом. На крају се налази одељак назван „О правима и дужностима човековим, и о љубави отачаства”, у коме се, између осталог, изграђују и развијају патриотска осећања: „Децо, ви сте се родили у Србији. Србија је ваша домовина. У њој сте свет угледали, у њој растете и учите се, а у њој ћете и до смрти живети. Ако Србија буде срећна, и ви ћете, као њени синови, бити срећни, и добро ће вам у свему бити. С тога децо, волите отачаство ваше милу и лепу Србију, која чека, да ви, кад одрастете за њу живите и мрете.” Отаџбина Србија је представљена као опште имање, општа

26 У уџбенику је наведен погрешано израчунат збир од 5.205.000 Срба.

кућа свих њених грађана која не може да напредује ако јој сви сложно не помажу и не старају се о њеном добру.²⁷

Прегледали смо издања *Треће читанке* из 1853. и 1872. године. У њима су дате биографије следећих значајних личности из српске историје и књижевности: Стефана Немање, Светог Саве, Јована Рајића, Доситеја Обрадовића, Глигорија Трлајића, Атанасија Стојковића, Лукијана Мушицког и Милоша Стојићеве. У тексту о Стефану Немањи, између другог, стоји да је освојио Приштину, која је постала престоница првог независног српског владара, потом још и Средац, Петерник, Стуб, Земљан, Призрен, Ниш и остале градове, те да је владао као „краљ” Рашке у области од Приморја до Дунава. У оквиру биографије Светог Саве, важно је што су побројане епископије српске православне цркве које је основао, између осталог, и у Будимљу, Призрену, на Косову и у Топлици. Биографије су обимне, сувопарне, и питање је колико су биле разумљиве ђацима. Даље је много простора посвећено словенским народима. Међу њима су издвојени Хрвати као најближи Србима, и то по језику и по постојбини. Наведено је да живе помешани са Србима у Хрватској и у Далмацији, да су римокатоличке вере, те да им је језик сасвим сличан српском, али га пишу латинским словима. Најзначајнији идентитетски садржаји у овом уџбенику су народне епске песме, а међу њима се издвајају две: „Маргита девојка и Рајко војвода” и „Милош у Латинима”. У првој се као српски спомињу следећи градови и земље: Митровица, Поцерје, Београд, Смедерево, Ресава, Сталаћ, Крушевац, Прокупље, Куршумлија, Топлица, Косаница, Ниш, Тимок, Видин, Каравлашка, Букурешт, Срем, Вучитрн, Загорје, (Нови) Пазар, Сјеница, Босна, Травник, Херцеговина, Пирлитор, Цетиње, Шекулар, Призрен, Дукаћин, Косово, Стара планина, Софија, Кратово, Куманово, Солун, Прилеп; у другој се наводе важнији српски манастири и њихови ктитори: Студеница, Ђурђеви ступови, Хиландар, Жича, Сопоћани, Папраћа, Дечани, Троноша, Раваница.²⁸

Србска историја за основне српске школе Љубомира Ненадовића почиње констатацијом да се о српској прошлости пре досељења на Балкан не зна готово ништа, осим „да су Срби један од најстарији славенски народа

27 Ф. Христић, *Читанка друга за основне српске школе*, Београд, 1853, 4–5, 38–39, 70–87, 160–164; исти, *Читанка друга за основне српске школе*, Београд, 1873, 74–78, 117–128, 184–191; В. Тешић, *нав. дело*, 286; А. Илић, *нав. дело*, 55–57; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија. Наслеђе на југу (1839–1868)*, 84, 157; исти, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, 93–94.

28 *Трећа читанка: за четврти разред основни српски школа*, Београд, 1853, 45–75, 101–102, 108–112; *Трећа читанка за основне српске школе*, Београд, 1872, 35–77, 77–136; А. Илић, *нав. дело*, 58–59; Ј. Пауновић, *нав. дело*, 205–206; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија. Наслеђе на југу (1839–1868)*, 157–158; исти, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, 94–95.

и да је њиово име народно, а не од каквог предела у ком су живили и да су се под тим именом у старо време разумевала сва славенска племена". За Србе као народ каже се да су у прошлости, „као и данас", били „гостопримни, поштени, искрени, храбри и љубили су истину и слободу", те да им је језик најлепши од свих словенских језика. Овако афирмативни наводи могли су да учине ђака поносним што је припадник српског народа. Уџбеник се највећим делом бави средњовековном историјом. Почиње досељавањем Срба на Балкан и састоји се углавном из хронолошког ређања владара, са назнаком најзначајнијих догађаја из њихове владавине. Употреба вредносних судова, па ни епитета, уз поједине владаре или догађаје није честа. У том смислу се издваја Стефан Немања, за кога се каже да је био „први владатељ србски, с којим се Срби поносити могу и који је све разделене Србе у једну државу утврдио, многе земље и градове од Грка повратио и њиовог се покровитељства за свагда отресао", те да му је престоница била у Приштини. Пошто је у време настанка уџбеника српски народ био распарчан, а Србија аутономна кнежевина, могло би се закључити да је требало да следи пут родоначелника династије Немањића. Територијални обухват српске државе за време Немањића није прецизно назначен. Наведено је да се од краља Радослава Срем налазио у саставу српске државе, да је Стефан Дечански освојио Бугарску, а Душан „Тесалију, Македонију, Епир и друге просторе земље", да је у Скопљу прогласио патријаршију и царство и да су се у његово време „границе србског царства купале у три велика мора", која нису именована. Цар Душан окарактерисан је као „највећи и најсилнији цар српски", „добар војник и вешт државник" који је државу уредио закоником. Опадање српске моћи после Душанове смрти прекинуто је под кнезом Лазаром, када је Србија почела „наново цветати". У територијалном погледу, у то време је „заузимала Ерцеговину, Рашку, данашњу Србију, Срем и Банат". Личност којој је у уџбенику посвећено највише простора био је цар Душан, а догађај Косовски бој, који је приказан кроз супротност јунаштва Милоша Обилића и издајства Вука Бранковића. Турска владавина Србијом, до које је дошло након пада Деспотовине, приказана је негативно, као време када су овладали „мукла жалост и плач са сваког краја Србије". Врло кратко, али ипак истакнуто као важно, у уџбенику је наведено да је патријарх Арсеније Чарнојевић прешао из „старе Србије" у Аустрију и са собом повео до четрдесет хиљада српских породица, које су се населиле уз Дунав, „до Пеште". Уџбеник се завршава догађајима из прве половине 19. века, од Првог српског устанка до владавине кнеза Александра Карађорђевића.²⁹

29 Љ. Ненадовић, *Србска историја за основне србске школе*, Београд, 1850; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија. Наслеђе на југу (1838–1868)*, 84, 158; исти, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, 95.

Кратка историја српског народа за основне српске школе Николе Крстића нешто је обимнија од Ненадовићевог уџбеника, који је заменила 1860. године. Преузимајући од претходника, и Крстић је навео да су Срби, као и сви Словени, били „поштени, искрени и храбри, да су радо дочекивали госте и врло љубили свој језик, своје обичаје и своју слободу”, те да је српски језик најлепши од свих словенских језика. Као саставни делови српске земље по досељавању на Балкан наведене су области Србија, названа тако по имену народа, Босна, Неретва или Поганска, Травунија, Зета и Хум. Начин излагања исти је у овом као и у претходном уџбенику, с тим што је садржајнији, па самим тим и тежи за ђаке. Наглашено је како је Стефан Немања ујединио до тада раскомадне српске области и основао снажну државу. И Крстић је највише простора посветио цару Душану. Овај владар је описан као „најславнији и најсилнији српски владалац”, мудар и храбар, кога су Срби волели, а странци поштовали. Због својих заслуга и успеха на војничком и законодавном пољу, цар Душан је истакнут као владар којим се Срби могу поносити. Границе Српског царства нису прецизиране, али је наведено да се „Србија граничила са три мора: јадранским, јонским и грчким”. Из његовог опсега је очигледно изузета Бугарска, што је било у контрадикцији са наводима у уџбеницима *Прва знања* и *Друга читанка*. У погледу територијалног обухвата српске државе, даље је наведено како је кнез Лазар, као српски цар, владао „Ерцеговином, Рашком, данашњом и старом Србијом, Сремом и неким делом Бугарске и Баната”. Наравно, употребљени називи односили су се на деветнаести, а не на четрнаести век. Централни догађај и у овом уџбенику је Косовски бој, приказан на исти начин као и у претходном. Вредно је приметити да је Крстић написао да се у том боју „сваки Србин борио као лав”, али узалуд. Овај одељак завршио је врло сугестивним и вредносно одређеним пасусом: „Косовска је битка врло тужан и жалостан догађај у историји српског народа. Тада изгубише Срби царство, тада им погибе цар, тада изгибоше најобдареније српске војводе, и силна српска војска. Раздор и неслога, паклена завист и отимање о власт узрок су што је тада пропало српско царство. Српски се народ живо и тужно сећа овог жалосног дана и моли Бога да укине у српском народу завист и неслогу. Од то доба Турци се моле Богу: Не саједини, Боже! каурина.” Периоду Српске деспотовине и сеобама Срба у Угарску, односно Аустрију од краја 15. до краја 17. века посвећено је доста простора. Као Србин родом из Угарске, који је каријеру изградио у Кнежевини Србији, Крстић је увиђао да су деци потребна знања и о овом аспекту српске историје, ради савремене интеграције српског народа. У том смислу је важно и што је једна лекција, названа „Срби у Црној Гори”, посвећена црногорској историји од Балшића до кнеза Данила Петровића. За ту земљу је наведено да се после Косовског

боја у њој „сачувала српска слобода и независност, коју су Турци свуда на другом месту сломили и потрли”. Живот Срба под турском влашћу приказан је као зло, сажет кроз свима добро познату реч „зулум”, тј. тлачење. Таџи у областима под непосредном турском влашћу могли су да закључе да у њиховим областима такве прилике још увек трају. Први српски устанак приказан је опширно и врло афирмативно. Наглашени су покушаји Срба да ослободе Босну, Бугарску, Стару Србију и да се удруже са Црногорцима, чиме је указано на централно место Србије на Балкану. У истом, афирмативном, тону изложена је историја Србије до повратка кнеза Милоша на престо 1859. године. У завршним лекцијама опширно су побројана права и слободе које су уживали грађани Србије, што је могло да буде привлачно ђацима из области под непосредном турском влашћу.³⁰

За стицање знања о распрострањености српског народа, али и о распарчаности унутар више држава, кључна је била настава географије. *Земљопис за предавање у трећем разреду основних школа* Милована Спасића обрађивао је општу географију по континентима и Србима је у њему посвећено мало простора. У издању из 1854. наведено је да Срба има свега 5.300.000, од којих је у Србији живело непун милион. Остали Срби живели су у Турској, и то: „У Старој Србији, гди је Косово поље, у Босни и Херцеговини; у Црној Гори, и у Аустријском царству, а имено: у Далмацији, Истрији, Хорватској, Славонији, Срему, Бачкој и Банату и још у неким крајевима, но у малом броју.” Истакнуто је да су многи Срби у Аустрији и неки у Босни и Херцеговини примили римокатоличку веру, а у Старој Србији, Босни и Херцеговини и „турску (мухамеданску) веру”. Убрајање римокатолика и муслимана у српски национални корпус извршено је на основу заједничког српског језика и заједничке прошлости. Кратко је наведено и да су Србима „најближи Хорвати, који говоре и пишу као и ми (но с латинским словима)”. У издањима из 1869, 1870. и 1871, која су иста, бројно стање Срба се не наводе. Кратко је написано да у европској Турској живе „Бугари, Срби, Турци, Грци, Арнаути, Цинцари, Чивути и Цигани”, а потом су наведена имена провинција и већих градова: у Македонији Солун, Скопље, Битољ, Прилеп; у Албанији Охрид, Скадар; у Старој Србији Призрен, Нови Пазар, Ниш, Приштина; у Босни Сарајево, Травник; у Херцеговини Требиње, Мостар. За Србију је написано да у њој живе Срби и мало Влаха, те да „у црногорској држави живе Срби”.³¹

30 Н. Крстић, *Кратка историја србског народа за основне србске школе*, Београд, 1860, 2, 6, 35–37, 44–48, 50–63, 67, 68–82; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија. Наслеђе на југу (1839–1868)*, 84, 158; исти, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, 95–96.

31 М. Спасић, *Земљопис за предавање у трећем разреду основни србски училишта*,

Прегледали смо три издања *Малог земљописа Србије и Турског царства у Европи* Јована Гавриловића, из 1850, 1862. и 1866. године. Уџбеник је подељен на два дела. У првом делу, ђаци се детаљно упознају са географијом Србије. У издању из 1850. наведено је да у њој има око 900.000 становника, углавном Срба, мало Влаха, Турака, Јевреја и „Цигана који се скитају”. Између другог, описани су и државни симболи, грб и застава Србије, а укратко је изнета и српска историја од досељавања на Балкан до окончања Другог српског устанка. Последња лекција дела о Србији носи назив „Гди и колико има Срба осим Србије и колико их свега има”. У њој је аутор навео колико је укупно, без разврставања по вероисповести, живело Срба у провинцијама Турске (Старој Србији, Албанији и Босни и Херцеговини), Аустрије (Војводству Србији и Тамишком Банату са сремско-банатском Границом, Хрватској и Славонији са Границом и Далмацији) и у Црној Гори.³² Даље у тексту је констатовао да у Турској живе Срби муслиманске, православне и римокатоличке вере. Други део уџбеника посвећен је опису османских територија у Европи. Наведена је двострука обласна номенклатура, и то најпре званична, а потом неформална, али уобичајена у европској литератури. Пише да се Турска дели на „вице-краљевства или главна управителства, ова на санџаке или мања управителства”. Под појмом „вице-краљевства” подразумевају се ејалети, и то: „1) Чирмен (Тракија), 2) Силистра (Булгарија), 3) Видин (Булгарија), 4) Ниш (стара Србија), 5) Ускуп (стара Србија), 6) Босна с Краином (Хрватском Турском и Ерцеговином), 7) Румелија (Албанија и Македонија), 8) Јанија (Епир), 9) Салоник (Македонија и Тесалија), 10) Џаир (Архипелаг), 11) Крит.” Аутор је ејалете у заградама објашњавао провинцијама. О њима даље пише да се, према европским писцима, ради о земљама које су непосредно потчињене турској власти. Опис османских области урађен је према подели на ејалете, са назнаком укупног броја становника већих вароши. На основу раније лекције о распрострањености српског народа и на основу обухвата ејалета, закључује се да су Срби живели у Нишком, Скопском, Босанском и Румелијском ејалету. Ипак, у опису ејалета аутор није написао који их све народи насељавају. За Нишки ејалет су само наведени санџаци из којих се састоји и истоимене вароши: Ниш, Самоков, Софија, Ћустендил. У опису Скопског ејалета пише да се састоји из санџака Скопље, Призрен и Приштина. Као главне вароши наведени су: „Ускуп (по турски, српски: Скопље), стара столица краљева српски; [...] Призрен, такође

Београд, 1854, 26–28; *Земљопис мали за основне србске школе*, Београд, 1869, 22–24, 1870, 22–24, 1871, 21–22; Ж. Илић, *нав. дело*, 29.

32 Упоредни преглед броја Срба у *Малим земљописима Србије и Турског царства у Европи* Јована Гавриловића и Јована Драгашевића, *Другој читанци* и *Малом земљопису за трећи разред* наведен је напред у тексту, у Табели 1.

столица царева српски. Овде је седио Стефан Душан цар. Близу Призрена је велики манастир Високи Дечани, задужбина Стефана Дечанског, краља српског. Приштина, такођер знаменито место у Старој Србији, јер је ово место за престолну варош изабрао Стефан Немања, краљ српски. Ипек (по турски, српски: Пећ) стара српска патријаршија, гди су седили српски патријарси до 1736. У овом главном управитељству налази се Косово поље.” У опису Босанског ејалета стоји да се састоји из три санџака – Босна, Клис и Херсек (Херцеговина), а као већа места су наведени Сарајево, Травник, Бихаћ, Бањалука, Зворник, Мостар и Требиње. За Румелијски ејалет пише да је обухватао санџаке Скендерије, Дукађин, Окри, Манастир и Кефије, са главним варошима Скадар, Кроја, Драч, „старо пристаниште морско српско”, и Манастир (Битољ). Важно је нагласити да у овом издању аутор под Старом Србијом подразумева и Скопски ејалет, тј. и подручја јужно од Шар-планине.³³

Издања Гавриловићевог уџбеника из 1862. и 1866. по садржини су иста, а у битним сегментима се разликују од издања из 1850. године. Део о Србији исти је као и у првом издању, с тим што се број њених становника увећао. У лекцији „Где и колико Срба има осим Србије” изнети број Срба у појединим областима је мањи него раније, а у неким већи, што би било очекивано. Аутор је Стару Србију (у издању из 1866. називану „Турска Србија”) ограничио на подручје северно од Шар-планине, па је следствено и број Срба у њој смањен; из српског националног корпуса је избацио муслимане, које је назвао Турцима који говоре српски, па је зато смањен број Срба у Босни и Херцеговини; још је смањио број Срба на подручју названом „Војводство и сремско – банатска граница”, премда је Војводство Србија и Тамишки Банат укинута 1860. године; у Албанији као и у Црној Гори број Срба је смањен из непознатог разлога. Број Срба увећан је у Хрватској и Славонији са Границом и у Далмацији. Поред тога, у српски национални корпус убројани су и становници аустријског Приморја (Истра, Горица) и Срби из централних угарских жупанија. У овим издањима уџбеника аутор је изнео поделу Турске само по провинцијама, у складу са европском литературом. У опису појединих провинција наводио је имена народа који у њој живе, као и веће вароши. Пише да је у Македонији живело око милион становника, „највише Бугара”. Као већи градови у њој означени су Солун, Битољ, Серез, Велес, Скопље, „где су живели први владатељи српски”, Прилип, „чувено место Краљевића Марка”, Србица и Костур. Ау-

33 Ј. Гавриловић, *Мали земљопис Србије и Турског царства у Европи*, Београд, 1850, 6–7, 12–17, 38–42, 47–48, 60–62; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија. Наслеђе на југу (1839–1868)*, 158–159; исти, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, 97; Ж. Илић, *нав. дело*, 29.

тор је у издањима из 1862. и 1866. Скопски санџак „пребацио” из Старе Србије у Македонију и његово, као и сво становништво те провинције, прогласио је Бугарима. Потпуно парадоксално, ђаци у пределима јужно од Шар-планине су у српским школама и из српских уџбеника учили да су Бугари. О Старој Србији стоји да има „250.000 житеља, пола Срба, а пола арнаутских Турака. Овде су Срби свагда владали до пропасти на Косову, и било је Срба много више, но они су се пре 170 година око 100.000 душа у Аустрију иселили.” Главније су вароши: Призрен, где је живео цар Душан; Ђаковица, у којој живе само „Арнаути Турци”; Пећ, са највише Турака међу становништвом. Наводи да је ту била Српска патријаршија до пре 120 година, а сад је у Карловцима у Срему. Поред Пећи налазе се Високи Дечани, најлепши од свих српских манастира, сав од белог мермера, задужбина краља Стефана, Душановог оца. Даље спомиње Нови Пазар крај реке Рашке, варош у којој су први краљеви српски живели, а у којој је сад претежно турско становништво. Још спомиње Приштину на Косову, где су Срби царство изгубили, Врање и Лесковац поред „Источне Мораве” и Ниш, близу српске границе, са много Срба. За област Босну и Херцеговину пише да има 1.170.000 становника, од којих 500.000 Турака. Даље се наводи да је та земља била прво под српском владом, па је имала своје банове потчињене српским краљевима, а после смрти цара Душана и своје краљеве, до османског освајања. Као веће вароши наведени су Сарајево, Травник, Бањалука, Зворник, Мостар, Требиње и Фоча. Иако је раније у тексту написано да у Албанији живе и православни Срби, у опису провинције Албаније, другачије називане Арнаутска, стоји да у њој има 500.000 житеља, „пола Турака, пола латинске вере”. Кратко је речено да је припадала прво грчким царевима, а после српским краљевима. Веће вароши у Албанији су Скадар, Подгорица, старо српско пристаниште Драч и Охрид.³⁴

Уџбеник Јована Драгашевића *Земљопис Србије и Турске* био је структуриран као и Гавриловићеви уџбеници. Први део, посвећен Србији, није се од њих много разликовао. Детаљно је изложена географија Кнежевине, описани су њени грб (са црно-белим цртежом) и застава, а број становника је увећан на 1.200.000 људи, но без навођења етничке структуре. Лекција „Српски народ и његово сродство” краћа је него у Гавриловићевим уџбеницима, јер се не наводи број Срба, ни по областима, ни по вери, већ само укупан. Земље где живе Срби просто се набрајају. Прво је наведена Црна

34 Ј. Гавриловић, *Мали земљопис Србије и Турске*, Београд, 1862, 38–39, 41, 45, 60–64; исти, *Земљопис мали Србије и Турске за основне србске школе*, Београд, 1866, 5–16, 35–42, 53–59; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија. Наслеђе на југу (1839–1868)*, 158–160; исти, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, 97; Ж. Илић, *нав. дело*, 29–30, 90.

Гора, где „такође Србин влада, као и у Србији”. Даље стоји да Срба има „у Босни, Херцеговини и Старој Србији, које су земље под Турцима; затим има Срба у Далмацији, у Хрватској, у Славонији, у Срему, у Бачкој и у Банату, које су све земље под Аустријом (под Немцем). Свега Срба, које у Србији, а које у разним земљама има четири милијуна”. За разлику од каснијих издања Гавриловићевог уџбеника, Срби су изостањени из Албаније, аустријског Приморја и централних жупанија Угарске. Као народ најближи Србима, „по језику и обичајима” аутор означава Хрвате. Пишући још о Словенима, наводи да су Срби, Руси и Бугари православни, а да су сви остали Словени римокатолици. Отуда би се могло закључити да у Србе не убрја муслимане и римокатолике. Међутим, даље је у тексту контрадикторно навео да су муслимане и римокатолици у Босни Срби. У другом делу уџбеника, посећеном Турској у Европи, наведено је да постоји званична подела територија на вилајете и санџаке, али они нису именовани, као ни у каснијим издањима Гавриловићеве књиге. И Драгашевић је изнео поделу на провинције, с тим што их је представио као географске целине, са природним границама, тј. планинама које су биле вододелнице између морских сливова. Стару Србију је позиционирао између Копаника и Шар-планине, а Македонију јужно од ње, до Егејског мора. У лекцији о народима европске Турске навео је да у њој има највише Словена, и то Срба, Македонаца и Бугара. За Србе је навео да живе у Старој Србији, „на истоку измешани с Бугарима, а на западу с Арнаутима”, без ближег одређења, те да су једини житељи Босне и Херцеговине, премда подељени у три вере. Драгашевић је у српску уџбеничку литературу увео Македонце као засебан народ, смештен између Срба, Бугара и Грка. Навео је да они насељавају Македонију, у којој има и Грка по варошима, и Тракију, заједно са Бугарима, Грцима и Турцима. Тиме је напуштена тврдња из каснијих издања Гавриловићевог уџбеника да у Македонији, јужно од Шар-планине, живе Бугари. Међутим, поменути парадокс суштински није отклоњен, само што је ђацима у наведеним пределима сада речено да су Македонци. Међу важнијим варошима у Турској издвојени су: Призрен, „близу Косова, где је цар Душан живео”; Приштина и Ниш у Старој Србији; Сарајево и Травник у Босни; Мостар и Требиње у Херцеговини и Скопље у Македонији. На крају уџбеника налази се лекција о Црној Гори. Пише да је то „малена и кршевита српска земља измеђ Ерцеговине и Албаније на север од Скадарског језера”. Народ у Црној Гори „чисти су Срби, вере пра-

вославне". Црном Гором управља кнез, као и у Србији, али не плаћа никоме никаквога данка.³⁵

Као што се из досадашњег изагања види, у уџбеницима није постојао јединствен став о броју, верској структури, а у мањој мери и о распрострањености српског народа. Ради боље прегледности, у Табели 1 наведени су подаци о броју, вероисповести и распореду Срба из *Малих земљописа Србије и Турског царства у Европи* Гавриловића и Драгашевића, *Малог земљописа за трећи разред* и *Друге читанке*.

Табела 1. Број и распоред Срба у основношколским уџбеницима у Кнежевини Србији

Област	Вероисповест	Број Срба према уџбенику				
		Мали земљопис Србије и Турског царства у Европи		Друга читанка	Земљопис за 3. разред	
		година издања				
		1850.	1862, 1866.	1872.	1853.	1854.
Србија	православних		1.000.000			
	укупно	900.000	1.000.000		900.000	1.000.000
Босна и Херцеговина	православних		500.000		2.160.000	
	римокатолика		170.000			
	укупно	1.700.000	670.000			
Стара Србија	православних		150.000			
	укупно	400.000	150.000			
Албанија	православних		50.000			
	укупно	60.000	50.000			
Црна Гора	православних		80.000			
	укупно	120.000	80.000		120.000	

35 Ј. Драгашевић, *Земљопис Србије и Турске за основне србске школе*, Београд, 1872, 14, 22–27, 34–36, 39–40; Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во XIX-от век до 1897 година*, Скопје, 1973, 116–118.

Војводство и	православних		450.000		2.000.000	
сремско-банатска	римокатолика		76.000			
Граница	укупно	900.000	526.000			
Хрватска и	православних		350.000			
Славонија са	римокатолика		600.000			
Границом	укупно	810.000	950.000			
Далмација	православних		80.000			
	римокатолика		300.000			
	укупно	215.000	380.000			
Приморје (Истра)	римокатолика		44.000			
Мађарска	православних		28.000			
	римокатолика		35.000			
	укупно		63.000			
Свега	православних		2.688.000			
	римокатолика		1.225.000			
	укупно	5.105.000	3.913.000	4.000.000	5.180.000	5.300.000

Чланови Школске комисије указали су 1850. године на потребу израде школских мапа, свесни да без њих настава географије не би била успешна. На предлог Јована Гавриловића, Школска комисија је препоручила мапу Кнежевине Србије, коју је израдио београдски цариник Јован Миленковић. Објављена је и уведена у наставу 1851. године, а остала је у употреби до 1877. године. На тој мапи није употребљен појам Стара Србија за турске области јужно од Србије. Простор између Увца на западу и Јужне Мораве (на мапи означене као „Бугарске Мораве“) назван је „Албанија“, а источно од тока Јужне Мораве „Бугарска“. У том погледу, садржај мапе није био усаглашен са садржајем школских учбеника у којима је стајало да се јужно од Србије налази Стара Србија. Пошто је Миленковићевом картом решен проблем школске мапе Кнежевине Србије, остало је да се израде и остале карте на српском језику потребне за наставу географије. Тај посао Министарство просвете поверило је 1852. француском картографу Константину Дежардену, који је боравио у Београду до 1851. до 1853. године. Током 1853. објавио је

следећа картографске дела: 1) *Школска мапа Европске Турске са Србијом и Влашком*; 2) *Школска мапа Књажевства, Старе и Војводине Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе, Славоније, Хрватске и Далмације, с неким частима други аустриски области, Албаније, Македоније, Бугарске, Влашке итд*; 3) *Земљописни атлас*; 4) *Школски планиглоб са запаном, источном, северном и јужном хемисфером* и 5) *Школска мапа Европе*. На захтев Министарства просвете, у мапе *Европске Турске са Србијом и Књажевства, Старе и Војводине Србије итд.* унет је појам Стара Србија, смештен између јужне српске границе и Шар-планине, као и називи осталих турских „провинција” који се спомињу у уџбеничкој литератури. Назив Македонија стављен је у обе карте јужно од Велеса, с тим што је на мапи „три Србије” назив Румелија уцртан северно од назива Македонија, између ушћа Криве реке у Вардар и Велеса. Према томе, појам Старе Србије могао се, на основу ове две кључне карте, према потреби „растегнути” и јужно од Шар-планине, до следећих провинција, Македоније или Румелије. Као што јој назив каже, мапа *Књажевства, Старе и Војводине Србије итд.* у ствари је обухватала све земље у којима је живео српски народ, укључујући и видно обележену Војну границу, која није споменута у њеном наслову. Према томе, њен садржај омогућавао је стицање визуелне представе о распрострањености Срба. Дејарденове мапе су, попут уџбеника, слате из Србије српским школама у Османском царству.³⁶

Учинак наведених идентитетских садржаја није могуће измерити, али је сигурно да је растао сразмерно увећању броја основних школа и ђака у Србији. Њихов пораст приказан је у Табели 2.

Табела 2. Број основних школа и ђака основних школа у Србији 1846/1847 – 1869/1870.³⁷

Школска година	Број	
	основних школа	ђака
1846/1847.	187	6.201
1857/1858.	298	10.513
1869/1870.	342	23.382

³⁶ Ж. Илић, *нав. дело*, 288–294.

³⁷ С. Ћунковић, *нав. дело*, 36, 46, 92.

Број ученика у Србији растао је брже од броја основних школа и увећао се од школске 1846/1847. до школске 1869/1870. године за 277%, док се број школа у истом периоду увећао за 83%. У Босни и Херцеговини, Старој Србији и Македонији радиле су око 172 српске основне школе од средине 19. века до 1878. године, свакако не све у континуитету; у Црној Гори постојала је у школској 1871/1872. години 41 основна школа.³⁸ Број ђака у њима није познат. Колики је био укупан тираж наведених основношколских уџбеника, није познато. Од 1849. до стварања Одбора за српске школе и учитеље у Старој Србији и Босни и Херцеговини 1868. године, било је поклоњено 8.595 примерака идентитетски битних уџбеника основним школама у Старој Србији, 8.046 у Босни и Херцеговини, 1.634 у Црној Гори, 501 у Хабзбуршкој монархији, 150 у Бугарској и 195 школи у Подгорици. Од почетка рада наведеног Одбора 1868. до краја 1878. године поклоњено је 44.500 идентитетски битних уџбеника школама у Старој Србији, 17.394 у Босни и Херцеговини, 937 у Зети, 743 српској школи у Цариграду, 218 школама у Црној Гори и 1.805 школама у Аустро-Угарској.³⁹

Уџбеници за средњу школу

Уџбеници географије пружали су податке о свим континентима. Државама у којима је живео српски народ – Турској, Србији, Црној Гори и Аустрији (Аустро-Угарској) – било је посвећено доста простора. На тај начин су ђаци стицали опширнија знања о распрострањености Срба и, самим тим, изграђивали националну свест. У уџбенику Милована Спасића *Земљеописаније целог света* из 1845. године, у лекцији о Турској, наведено је да се административно дели на вилајете и санџаке, но они нису именовани. Уместо тога, аутор је, по угледу на европску литературу, изнео поделу на шест копнених провинција – Румелију, Бугарску, Македонију, Тесалију, Албанију, Босну и Херцеговину – и Архипелаг. Македонија је смештена између Тесалије, Албаније, Румелије и Србије, од које је раздваја „Стара планина“. Као већи градови наведени су Солун, Јенице Вардар, Серез, Ћустендил, Скопље и

38 М. Јагодић, *Историја српског народа у Црној Гори, Хабзбуршкој монархији и Османском царству у 19. и почетком века*, Београд, 2022, 62, 463; *Педесет година на престолу Црне Горе 1860–1910*, Подгорица, 1998², 123–124; М. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, Podgorica, 2007, 35.

39 У ове цифре урачунате су *Српске граматике за основну школу*, које по природи ствари, кроз учење српских језичких норми, формирају национални идентитет, а нису убројани *Земљопис за трећи разред и Прва знања*, М. Јагодић, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, 82–91; исти, *Помоћ Кнежевине Србије школама изван Србије у уџбеницима (1868–1878)*, Баштина 66 (2025), 95.

Битољ „са 15.000 Бугара и Грка”. „Албанија или Арнаутска” дефинисана је као приморје Јадранског и Јонског мора. За Арнауते је речено да сами себе зову „Шкипетари”. У веће градове су убројани: Јањина, Превеза, Парга, Бутринто, Берат, Аргиро Кастро, Драч, Охрид, Љеш, Улцињ, Скадар, Подгорица и „Пећ или Ипек, близу границе старе Србије, негда престолан град патријарха србског, сада мало и незнатно место”. О становништву провинције Босне и Херцеговине аутор је написао да су „по пределима названи Босанци и Херцеговци”, а да су „прави Срби”. Иако су многи од њих прихватили ислам, српски језик нису променили, премда су у њега уметнули по коју турску реч. Низ наведених градова је дуг: Сарајево, Травник, Вишеград, Зворник, Турски Брод, Бањалука, Бербир или Босанска Градишка, Дубица, Каменград, Нови, Бијач (тј. Бихаћ), Островица, Јајце, Мостар, Требиње и „Пријеполје, град близу границе старе Србије”. На овом месту је стављена напомена, а у њој је укратко објашњено да појам „стара Србија” означава део географског појма Србија, који није у саставу Кнежевине Србије. Црна Гора је позиционирана између Херцеговине, „Турске и Аустријске Албаније”, тј. Боке Которске. За Црногорце је наведено да су „прави Срби, као и Херцеговци, Босанци, Србијанци (Срби у Србији) и Срби у Аустријској држави, истим језиком говоре и сви православну веру исповедају”. На основу изнетог набрајања предеоних имена за Србе, као и чињенице да нису споменути у односним лекцијама, може се закључити да Спасић није сматрао да Срби живе у „турским провинцијама” Македонији и Албанији. Још је навео и поделу Црне Горе на четири нахије (Катунска, Љешка, Црмничка и Ријечка) и четири Брда (Бијелопавлићи, Пипери, Морача и Кучи).

У тексту о Кнежевини Србији, аутор је географску Србију сместио између Саве, Дунава, Дрине, Тимока и Македоније на југу, додајући да Турци владају јужним делом Србије или „старом Србијом”. Потом је у напомени дао опширније образложење: „Кад погледамо на какав земљовид европејских географа, видимо да Србију онако означавају, као што је за време њених краљева била, по којим се и ми владамо: и за разликовати јужну част Србије, која данас књажевству не припада, од књажевства Србије, називамо је старом Србијом.” Аутор је написао да у Србији живе Срби и мало Влаха и Цинцара, а у тврђавама Турци, те да се у Старој Србији говори „помешано српски, бугарски и арнаутски”, што би могло да се тумачи и као да су у њој живели Срби, Бугари и Албанци. Као знатније градове у Старој Србији Спасић је навео Ниш, Прокупље, Лесковац, Ново Брдо, Врање, Приштину на Косову, где су биле битке 1389. и 1448. године, и Нови Пазар. Уз Ниш је ставио опаску да се покрај њега налази Ћеле-кула, саздана од „костију они славни Срба, који (за време српског војводе Црног Ђорђа на Каменици) за

своје Отечество и слободу нису умрети жалили. Но, даће Бог, те ће уместо ове куле паметник стати!”

Приликом описа области Хабзбуршке монархије, аутор је наводио где живе Срби и наглашавао је српске знаменитости, ако их је било. У лекцији о Угарској стоји да је Будим столица српског епископа, да су у Пешти Текелијин завод за Србе, Матица српска и уредништво „Српских народних новина”, те да је у близини варош Сентандреја, у којој има више српских цркава, а чији су житељи готово сви Срби. Набрајајући даље веће градове у Угарској, аутор је написао да у Сегдину има много Срба, да су готово сви становници Сомбора и Новог Сада Срби, те да се у првом налази учитељска школа за Србе, а у другом српска гимназија и столица епископа. И за Темишвар и Вршац је наведено да су центри епископија и да у првом живи доста Срба. Спасић је даље написао да су сви становници „Краљевства Славоније” Срби, изузев мало Немаца и Словака, не спомињући њихову поделу по вероисповести. Нагласио је да се на Фрушкој гори налазе српски манастири, између осталих и Раваница, где су биле мошти кнеза Лазара. Срем је означио као источни део Славоније. За „Краљевство Хорватску” стоји да су му житељи „готово сви Славени (Хорвати и Срби), који с нама, изузимајући малу и скоро неприметну разлику, једним језиком говоре. Хрвати пишу латинским словима, но једно књижество с нама имају, како истим језиком пишу”. У опису градова, за Горњи Карловац је наведено да има столицу православног епископа. Спасић је даље писао да су сви житељи Далмације, осим мало Италијана у градовима, Словени, „као Моралци и Срби”. Кованицу Моралци објаснио је спајањем именица море и Влах, тј. као морски Власи, и додао да „потурчењаци у Босни и Херцеговини све Србе зову Власи”. За Дубровник је навео да су га основали Срби средином седмог века, пошто су разорили стари Епидаур и Салону. У опису Војне крајине стоји да њено становништво, изузев у Седмоградској, тј. у Ердељу, чине „сами Срби и Хрвати”. На крају је наглашено да се у Карловцима налазе седиште српског митрополита у Аустрији, богословија, гимназија и три „лепе наше цркве”.⁴⁰

Професор београдске гимназије Милан Мијатовић у учбенику *Општи земљопис* из 1852. године најпре је описао европску Турску. Навео је да се административно дели на једанаест ејалета, које је и именовао. Њихов обухват објаснио је називима „провинција”, по угледу на европску литературу. Написао је да ејалет Ниш заузима југозападни део Бугарске, источни део „старе Србије” и североисточни део Македоније и да има четири санџака: Софија, Ниш, Самоков и Ћустендил. Ејалет „Ускуп (стара Србија) заузима

40 М. Спасић, *Земљеописаније целог света за виша и нижа училишта и за свако стање грађана*, Београд, 1845, 39, 42–48, 50–52, 55, 60–61, 78–85; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија. Наслеђе на југу (1839–1868)*, 29–30; Ж. Илић, *нав. дело*, 78, 82, 138.

северозападну част Македоније и североисточну Албаније”; има три санџака: Скопље, Призрен и Приштина. Ејалет Босна одговарао је провинцији Босни са Босанском Крајином и Херцеговином и делио се такође на три санџака, Босна, Клис и Херсек, тј. Херцеговина. Ејалет Румелија заузима северни део Албаније и југозападни део Македоније; има пет санџака: Скадар, Дукађин, Охрид, Битољ и Кесрие. Даље у тексту следи опис појединачних провинција, а то су „Румелија, Македонија, Албанија са старом Србијом, Тесалија, Бугарска, Босна с Ерцеговином и Крајином или Рватском Турском и острови у средоземном мору”. Македонију је Мијатовић сместио између Егејског мора, Тесалије, Албаније, Србије и Румелије. Написао је да у њој живе углавном Грци, Македоно-Власи и Бугари. У веће градове ове провинције убројао је Солун, Едесу (Воден), Серез, „Ускуп или Скопија (Скопље), негда престолна варош србски краљева”, Битољ, Јенице Вардар и Ћустендил. Поменуо је још и то да се на Светој Гори, међу другим манастирима, налази и Хиландар, задужбина „Стефана Немање, краља србског”. Помен Скопља сведочи да је аутор сматрао да се Македонија на северу простира до Шар-планине, али је остало нејасно где се граничила са Србијом. Провинција „Албанија или Арнаутска” лежи, по Мијатовићу, западно од Македоније, дуж обала Јадранског и Јонског мора. Њени становници су „Албанези или као што их Турци називају Арнаути”; друге народе аутор није споменуо. Као знатна места у Албанији наведени су градови: Јањина, Скадар, Љеш, Валона, Берат, Аргиро Кастро, Охрид, Превеза и Арта. Осим њих, аутор је навео још и „Пећ или Ипек, негда престолна варош србског патријарха”; „Призрен, негдашња столица србских царева”, престоница цара Душана, у чијој близини се налазе манастир Високи Дечани и Косово поље; Приштину, „такође знатно место у старој Србији, где је седео Стефан Немања” и Прилеп, где је живео Краљевић Марко. У опису провинције Бугарске, аутор је навео да су њени становници „понајвише Бугари”, не споменувши име ниједног од осталих народа. Као главна места у Бугарској навео је Ниш, Софију, Самоков, Трново, Силистрију, Варну итд. На основу свега до сад изнетог, види се да је Мијатовић појам „стара Србија” употребљавао недоследно и конфузно, те да је врло тешко да се разуме шта је тачно под њим подразумевао. О Босни је написано да се састоји од „сопствене Босне, Ерцеговине и једне части Рватске”, те да су јој становници сви „племена српског”, што закључује на основу језика, мада подељени на припаднике три вероисповести. За православне у Босни стоји да су веома угњетени, а за Бошњаке уопште да су „храбар и слободољубив народ”. Аутор је набројао следеће градове: „у сопственој Босни” Сарајево, Травник, Нови Пазар, Брод, Зворник, Сребреница, Вишеград, Брчко, Градачац, Добој, Жепче, Врандук, Тузла, Фојница; у Херцеговини Мостар,

Требиње; у „рватској Турској”⁴¹ Бањалука, Кључ, Благај, Градишка, Дубица, Нови, Стари Мајдан, Каменград, Острожац, Бихаћ и Јајце.

Аутор је написао да се Кнежевина Србија на југу граничи са Албанијом, на истоку са Влашком, Бугарском и Македонијом, на северу са аустријском Војном границом, а да је на западу ограничена рекама Дрином и Лимом. Као ни у тексту о „провинцијама” европске Турске, тако ни овде Мијатовић није разјаснио где је била граница између Кнежевине Србије и Македоније. Описујући пограничне српске округе, навео је да се Чачански и Крушевачки округ граниче са Албанијом, а Алексиначки, Гургусовачки (Књажевачки), Црноречки и Крајински са Бугарском. О становништву Србије написао је да га чине Срби, осим мало Влаха и Турака у градовима. У лекцији о Црној Гори наведено је да су сви њени становници Срби, који су своју слободу и независност срећно сачували још од пада Српског царства на Косову.

На почетку излагања о Аустрији, аутор је навео који народи у њој спадају у Словене и где живе. У том контексту, стоји да Срби живе у Војводици, Тамишком Банату, Славонији, Хрватској, Далмацији, Милитарској (Војној) крајини и неким пределима Мађарске. У опису Далмације, пише да су њени житељи, осим малог броја Италијана у приморју, „сви Словени наречја српског”, делом римокатоличке, а делом православне вере, те да се „планински обитатељи средње Далмације” зову Моралци. За Краљевство Хрватску и Славонију наведено је да у Хрватској живе Хрвати и Срби, а у Славонији „понајвише Славонци који наречјем језика српског говоре”. Вероисповест становништва је претежно римокатоличка, али има и доста православних. У оквиру описа Угарске наведено је да Срби живе у Барањској и још неким жупанијама, да су у Пешти Матица српска и добротворни завод „славног Србина” Саве Текелије. Споменута је и варош Сентандреја, у којој су „наше цркве и где будимски епископ често седи”. Мијатовић је опширно описао „најмлађу аустријску круовину”, Војводство Србију и Тамишки Банат. Навео је прецизне податке о броју становника по етничкој припадности преузете из пописа, према којима су Срби били на првом месту. Наведено је да су Бечкерек и Кикинда градови са преовлађујућом српском популацијом, да се у Сомбору налази српска учитељска школа, а у Новом Саду српска гимназија и седиште епископа. Аутор је споменуо и догађаје из Револуције 1848–1849. године: да су се Срби подигли најпре у Кикинди против мађарског господарства; да су мађарски бунтовници разорили Нови Сад до темеља; да су у Србобрану (Сентомашу) Срби одбијали мађарске нападе, те да су у Врбасу српске снаге заузеле мађарски логор. Посебан део текста, штампан ситнијим словима, посећен је опису фрушкогорских

41 Исправно је Турска Хрватска.

манастира. Истакнуто је да се у њима чувају мошти кнеза Лазара и цара Уроша. На крају овог одељка стоји да манастири поседују многе рукописе од велике важности за српску историју. Излагање о аустријским земљама у којима су живели Срби завршава се описом Војне крајине. Наведено је да њену популацију чине највише Словени, претежно Срби и Хрвати, а потом Румуни, Немци и „Клименте”, при чему је православних било више од римо-католика. О Сремским Карловцима аутор је написао да су седиште српског патријарха, да је ту српска гимназија и богословија, да је то родно место Јована Рајића, да је ту скопљен мир 1699. између Аустрије и Турске, те да је ту одржана и српска скупштина 1848. године, пуна „благих последица”. Као места српско-мађарских бојева 1848–1849. године наведени су Панчево, Кубин, Перлез, Дебељача, Јарковац, Алибунар, Тител и Вилово.⁴²

Уџбеник Николе Крстића *Обшти земљопис за србске гимназије*, први пут објављен 1861. године, нешто је концизнији од Спасићевог и Мијатовићевог уџбеника географије. И Крстић је, описујући градове у Угарској, наводио чињенице важне за српски народ. Уз Будим је написао да се близу њега налази Сентандреја, варош у којој има шест српских цркава и у коју је патријарх Арсеније III Чарнојевић преместио патријаршијску столицу кад је 37.000 српских породица извео из Србије у Угарску. Уз опис Пеште пише да су у тој вароши Матица српска и „знаменито заведење Текелијанум”. За Темишвар је наведено да је био главно место у Војводству Србији и Тамишком Банату, засебној области која је постојала од 1849. до 1860. године. Нови Сад је окарактерисан као српска варош са столицом православног епископа, а Сомбор као српска варош са српском препарандијом. И Крстић је поновио да је Сентомаш (Србобран) мала варош, важна по томе што су је Срби 1848. и 1849. „јуначки бранили од знатније силе мађарске”. Уз Вршац је напоменуо да је столица православног епископа. За становнике Хрватске и Славоније наведено је да су сви Хрвати и Срби, те да се у Горњем Карловцу и Пакрацу налазе столице православних епископа. Крстић је даље написао да и у Краљевству Далмацији живи „наш народ”, без прецизирања који, да је у Задру седиште православног епископа и да је Котор некад припадао Српском царству. Аутор је и становништво Војне крајине, изузев у два банатска пука, означио као „наш народ”, не саопштивши његово име. О Карловцима, као и у претходна два средњошколска уџбеника, пише да се ту налазе седиште српског патријарха, гимназија и богословија, те да се у њима родио „славни српски историчар” архимандрит Јован Рајић.

42 М. Мијатовић, *Обшти земљопис: за учећу се младеж у гимназији и полугимназијама Књажевства Србије*, Београд, 1852, 51–55, 57–64, 68, 71–72, 78–79, 81–82, 85, 109, 147, 150, 154–155, 168–174, 176, 178–180; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија. Наслеђе на југу (1839–1868)*, 34; Ж. Илић, *нав. дело*, 86–87.

По већ устаљеном шаблону, Крстић је опис европске Турске започео констатацијом да се административно дели на вилајете и санџаке, али да је „учени људи” деле на „историјске области”: Тракију или „Румунију”⁴³, Македонију, Тесалију, Албанију, Епир, Херцеговину, Турску Хрватску, Босну, Стару Србију, Бугарску и на острва. За разлику од осталих аутора, није наводио који народи живе у овим провинцијама. Међу градове у Македонији уврстио је, између осталих, Скопље, „негда знатно место у старој српској држави”, и Прилеп, „град Краљевића Марка”. На основу помена Скопља, закључује се да је и Крстић сматрао да се Македонија на северу простире до Шар-планине. Написао је и да се у Македонији налази Света Гора, а у њој „српска лавра” Хиландар, задужбина Стефана Немање, Светог Саве и краља Милутина. Из описа Албаније вредно је издвојити једино помен већих места; то су Скадар, Охрид, Драч, „негда знатно место у српској држави”, Подгорица, Кроја, „престоно место врлог јунака Скендербега Ђорђа” и Спуж. Исто важи и за опис Херцеговине. Аутор је, уз Мостар и Клобук, споменуо Требиње, додавши да се ради о некадашњој столици српских требињских жупана. Описи Босне и Крајине, тј. „Турске Хрватске”, немају идентитетски битне садржаје. У „Старој Србији (Метохији)” Крстић је назначио као „главнија места”: Призрен, бившу столицу српског цара Душана; Нови Пазар, некад главну варош у Рашкој; Приштину; Ниш; Пећ, где је била столица српском патријарху. Уз ове градове, споменуо је и манастир „Велики Дечани”, који је сазидао краљ Стефан Дечански и поље Косово, где су Срби на Видовдан 1389. под „кнезом Лазаром изгубили царство”.⁴⁴

Грађански земљопис целог света за средње школе Милоша Зечевића, штампан први пут 1870, имао је доста идентитетских садржаја. О Србији је написао да у њој живе Срби православне вере и мало Влаха. Занимљива је његова опаска, која се не среће у осталим уџбеницима, да су „Срби најтрпељивији народ у Европи и најслободнији у мишљењу” по степену верске толеранције. Укратко је изложена и историја Србије од средњег века до савремености. У лекцији о Црној Гори аутор је написао да су Црногорци „прави Срби” и да „зборе јужним говором српским, но особитим акцентом црногорским”. Краћи одељак о црногорској историји завршио је констатацијом да је „и Црна Гора узданица угњетеним народима у Турској”.

Географију европске Турске Зечевић је изложио по „провинцијама”. За разлику од осталих аутора средњошколских уџбеника, Македонију није на северу ограничио Шар-планином, већ неком замишљеном линијом од Охрида и Прилепа изван Македоније, преко Велеса до Ђустендила у

43 Исправно је Румелију.

44 Н. Крстић, *Обшти земљопис за србске гимназије*, Београд, 1863, 95–99, 139–143.

Македонији. Становништво ове провинције описао је као разнородно и измешано, и то „Срби с Бугарима, Цинцари с Грцима и други”, без даљих прецизирања. У лекцији названој „Стара Србија с Албанијом” обрадио је ове провинције скупа. Сместио их је између Кнежевине Србије, Босне, Црне Горе, Јадранског мора, Тесалије и Епира, Македоније и Бугарске. Зечевићев уџбеник је, уз прво издање уџбеника Јована Гавриловића *Мали земљопис Србије и Турског Царства у Европи*, једини у коме се Стара Србија протеже јужно од Шар-планине. Аутор наставља: „У овим је покрајинама најсјајнија прошлост нашег државног живота, а ту је и тужно поље Косово, на коме наши стари изгубише своју самосталност. У Старој су Србији и Албанији врло плодне српске земље дуж јадранског мора, покрај реке Бојане и црног и белог Дрима, који се један у други стичу.” Наведено је да су становници ових провинција измешани Срби и Албанци, с тим да је првих било нешто више. Зечевић пише како сви Срби у Старој Србији, Албанији и Македонији говоре „источним говором српским с неким малим особинама својим”, а по вери су православни. Даље наставља како су Срби имали Патријаршију, но од сеобе под патријархом Арсенијем Чарнојевићем и каснијег укидања Патријаршије много трпе под турским јармом. Приликом описа места у Старој Србији и Албанији, навео је да је у Скадру седео цар Душан за живота свог оца, те да је био престоница старе Зете. Призрен је означио као средиште велике „државе српске у време Душаново” и највећу варош у Старој Србији. Поред Призрена је била Црква светих арханђела, где је био сахрањен цар Душан. Аутор је написао да су Турци цркву срушили, а Душаново тело спалили. Наводећи Ниш, као град поред српске границе важан за трговину, споменуо је да се близу њега, у селу Каменици, налази „кула од глава јуначких Срба, изгинулих са војводом Стеваном Синђелићем”. Нови Пазар је означио као важно место на путу из Босне у Стару Србију; Пећ као бившу престоницу патријарха српских; Скопље као стару српску варош, где је цар Душан прогласио законик; Приштину као стару престоницу српских краљева Немањића, те Ђаковицу као варош у Старој Србији, чувену због „љутих Арнаута”. Још је навео и Берат („Арнаут-Белиград”), Охрид, Кроју као град Ђурђа Кастриота, Прилеп као град Краљевића Марка, Драч, Бар, Нову Варош, Преполје, Сеницу, Подгорицу, Жабљак, Спуж, Митровицу, Вучитрн, Звечан, Куршумлију, Прокупље, Пирот, Врање, Лесковац и Дукађин. На крају је споменуо и манастир Високи Дечани, задужбину „нашег краља Стефана Дечанског”, као најчувенији међу многим манастирима у Старој Србији. Пишући о провинцији „Босни с Херцеговном и Крајином”, Зечевић је навео да у њој живи српски народ подељен на православне, муслимане и римокатолике. Изложио је укратко историју Босне као српске земље. Између другог, навео је да су, после пада под турску власт, српски племићи у

Босни примили ислам како би задржали поседе и „стара права”, те да су од њих постали „данашњи бегови босански”. Српски народ у Босни, наводи се даље, много је пропатио од Турака и „својих сународника бегова”. Зечевић је споменуо побуне босанских бегова против османских власти, као и српску буну Луке Вукаловића, те је закључио да „Срби у овим покрајинама, ма ког верозакона, жељно чекају ослобођење”.

У поглављу о Аустро-Угарској најпре је констатовано да у аустријском Приморју (Горица, Градишка, Истра, Трст) има Срба са Хрватима. У овом уџбенику употребљен је назив „Троједна Краљевина” за три земље, Далмацију, Хрватску и Славонију. Зечевић је написао да су сви становници Далмације, изузев мало Италијана, Срби, да су у Хрватској Хрвати у знатној већини у односу на Србе, а да у Славонији живе „мешовито Срби с Хрватима”, с тим што су у Срему само Срби. За Хрвате је навео да се по језику не разликују од Срба и да су римокатолици. О говору и вери Срба написао је да у Далмацији говоре јужним, у Хрватској и Славонији без Срема западним, а у Срему источним српским говором, те да су „у свим овим земљама” већином православни, но да их има доста и унијата. Изостављање римокатолика из српског националног корпуса упадљиво је контрадикторно тврдњи да су готово сви становници Далмације Срби, јер су тамо римокатолици били већинска популација. Осврт на прошлост ових области нема идентитетских садржаја, изузев што се каже да су Срби живели у Срему од досељавања на Балкан, те да је Срем у средњем веку био у саставу српске државе. О Бачкој и Банату аутор је написао да су то најплодније земље у целој Хабзбуршкој монархији, у којима су „до скоро” живели само Срби, а да су сада Срби помешани са Мађарима, Немцима, Румунима итд. Додао је да су готово сви Срби у њима и другде у Мађарској, где их има, православне вере и да говоре источним говором српским. Текст о историји Срба у овим земљама садржи податке о ратовању српских деспота против Турака, Великој сеоби под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем 1690. године и о учешћу Срба у револуцији и рату против Мађара 1848-1849. године. Зечевић је написао да је аустријска влада 1860. укинула Српску Војводину, те тако, као и сваком другом приликом, преварила Србе. Описујући веће градове, аутор је навео да је Темишвар био центар Српске Војводине и да је центар православне епископије; да се у Сомбору налази српска учитељска школа; да је Нови Сад српски књижевни центар у коме је Матица српска, те да се брзо опоравља од мађарског разарања из 1849. године. Кикинда, Србобран, Панчево, Бела Црква и Врбас означени су, поред другог, као места српско-мађарских бојева 1848-1849. године. Споменуо и Чаково у Банату, родно место Доситеја Обрадовића, првог министра просвете у Србији „у време Кара-Ђорђево”.⁴⁵

45 М. Зечевић, *Грађански земљопис целог света за средње школе у Кнежевини Србији*,

Уџбеник Јована Драгашевића *Географија за средње школе* из 1871. године претендује на виши степен научности земљописа и стога има мање идентитетских садржаја. У оквиру поглавља о Хабзбуршкој монархији, готово да се нема шта да издвоји у том смислу. У једној лекцији, названој „Земље Јужних Словена”, обрађене су Далмација, Хрватска и Славонија, Војна Крајина, Истра и словеначке покрајине. У њој је написао да су становници Далмације „9/10 Срби (и Хрвати)”, и то је све.

Драгашевић је посебно поглавље посветио Балканском полуострву. Српски етнички простор на Балкану, искључујући, дакле, Угарску, омеђио је овако: „Срби живе у кнежевини Србији, у старој Србији, у кнежевини црногорској, у Босни, у Херцеговини, Далмацији и хрватској војничкој граници. Они дакле захватају сав северозападни крај полуострва, и на северу им је Дунав, Сава и Купа, преко којих су опет Срби, на западу јадранско море, на југу арбанаске планине и Шара, а на истоку бугарске западне покрајине. Но од њих многи су иштетили свој првобитни карактер под утицајем Мухамеданства, и у Босни већином су вером преврнули.” Написао је да се српски суседи Хрвати од Срба не разликују ничим другим осим вером. Одмах потом је контрадикторно додао да иако Хрвати „имају име и историју другу, а Срби другу, то ништа не пориче, да су Срби и Хрвати једно племе”. Драгашевић је и у овом уџбенику изнео свој став о постојању Македонаца као посебног народа. Шар-планину је означио као границу која раздваја Србе од Македонаца. Они су представљени као најстарији словенски народ на Балкану, који по својим особинама стоји између Срба и Бугара, а географски се, поред њих, граничи још са Грцима и Албанцима. Србе је третирао као народ подељен у три вероисповести. У лекцији о провинцијама на Балканском полуострву навео је да се Стара Србија простирала између јужне границе Кнежевине Србије и Шар-планине, коју је уједно сматрао северном границом Македоније. Црну Гору је назвао независном српском Кнежевином.⁴⁶

Уџбеник Николе Крстића *Историја српског народа*, објављен први пут 1862. године, обухвата време од досељавања Срба на Балкан до савременог доба, тј. до почетка седме деценије 19. века. По природи теме коју обрађује, читава књига је битна за изграђивање националног идентитета. Конципирана је хронолошки, тако што је српска историја подељена на четири периода. Први обухвата време пре династије Немањића, други владавину Немањића, трећи турска освајања и владавину, а четврти период обухвата време од Првог српског устанка до тренутка када је књига завршена.

Београд, 1870, 41–42, 45–49, 62, 76–85, 161–169; Ж. Илић, *нав. дело*, 90–91.

46 Ј. Драгашевић, *Географија за средње школе*, Београд, 1871, 95–98, 118–124, 126–130, 140–142, 153–154; Љ. Доклестик, *нав. дело*, 116–117.

Значајно је то што је Крстић обрадио историју укупног српског народа, а не само Србије. У оквиру трећег периода, посебна поглавља посвећена су историји Срба у Угарској, Црној Гори и Босни до краја 18. века, у којима су обрађени сви важнији догађаји из српске историје. У оквиру четвртог периода, највише простра заузима, разумљиво, историја Србије од 1804. године, али је аутор два поглавља посветио историји Срба у Црној Гори и у „Троједној Крљевини и Угарској”. Ако би ипак нешто из овог учбеника морало да се издвоји као идентитетски посебно важно, онда би то био наслов поглавља о Српском царству, који гласи „Најсветлије и најзнатније време у историји србског народа”.⁴⁷

Први том *Читанке* коју је саставио Стојан Новаковић није енциклопедијског карактера, као читанке за основну школу, већ садржи дела разних врста и жанрова народне и ауторске књижевности. Аутор је у предговору напоменуо да знатан простор заузимају текстови из историје и етнографије, јер су потребни у оваквим књигама за народе који су, као и Срби, „неутврђени”. Тиме је показао да је био свестан потребе за изграђивањем националног идентитета и патриотских осећања. Новаковић је неколико чланака штампао латиницом, у намери да ученике упозна са чињеницом да се оба писма користе и ради узајамности са Хрватима, који у својим читанкама дају простора ћирилици. Овај поступак, као и извесни садржаји *Читанке*, пре су могли да изазову идентитетску забуну, него да допринесу утврђивању идентитета. У тексту „Један разговор из најраније српске историје”, чији је аутор сам Новаковић, објашњено је значење појмова „народ” и „српски народ”. Између осталог, ту стоји: „Људи дакле који говоре један језик, који верују у један понос народни и свуд се један другог сећају, који имају једне исте обичаје, зову се народ.” Међутим, мало даље у тексту, контрадикторно овој дефиницији, аутор је навео да су Срби и Хрвати „савим један исти народ” јер им је језик исти, премда имају различита имена, историје и припадају двема вероисповестима, Срби православној, а Хрвати римокатоличкој. Овом констатацијом Новаковић је искључио римокатолике из српског националног корпуса и тиме противречио тврдњи да су Срби народ подељен у три вере, широко заступљеној у учбеничкој литератури. Идентитетски је важан текст „Црногорац” Милорада Медаковића, новинара и бившег секретара црногорског књаза Данила Петровића, из његове књиге *Живот и обичаји Црногорца*, објављене у Новом Саду 1860. године. У том тексту пише: „Он се зове по месту Црногорац, што се родио и живи у Црној Гори; али је народности српске. Свака знатнија успомена српска позната је Црногорцу и радо о њој и говори и прича. Он зна за славу и за царство српско, за Немањиће и за Косово као и сви Срби.” Једно поглавље

47 Н. Крстић, *Историја србског народа*, Београд, 1862; А. Илић, *нав. дело*, 96–102.

у *Читанци* посвећено је Косовском боју. У њему се налазе народне епске песме Косовског циклуса „Пропаст царства српског“, „Цар Лазар и Царица Милица“, „Косовска девојка“, „Смрт мајке Југовића“. Пре њих, у уводном Новаковићевом чланку „Видов дан 1389. године“ стоји како је важно знање о Косовском боју јер је у једном дану пропало Српско царство и народ је раскомадан. Потом је аутор написао да под турском влашћу и даље живе Срби у Босни и Херцеговини и Старој Србији, као и „Бугари у Бугарској и Македонији“. Новаковић је на овај начин омеђио српски и бугарски етнички простор у оквиру Османског царства. За изградњу патриотских, али и династичких осећања, важан је још један Новаковићев текст, назван „Цвети 1815-те и Обреновићи“. У њему је новија историја Србије представљена кроз панегирик династији Обреновића. Осим тога, у овом тексту се наводи и да Срби живе у Срему, Банату и Бачкој, те да су се у Великој сеоби иселили из Старе Србије.⁴⁸

Други том *Читанке*, који је саставио Светислав Вуловић, садржи мноштво текстова народне и ауторске књижевности који су важни за изградњу националног идентитета и развијање патриотизма. У том смислу, прво се издвајају народне епске песме покосовског, хајдучког и ускочког циклуса и циклуса песама о Краљевићу Марку, а на њих се надовезују делови *Горског вијенца* црногорског митрополита Петра II Петровића Његоша. Читав низ уметничких текстова посвећен је догађајима из српске историје: Косовском боју песме Јована Драгашевића „13**“ и „13**“ и стихови Јована Стерије Поповића из дела „Даворје на пољу Косову“; Првом и Другом српском устанку делови „Мемоара“ Проте Матије Ненадовића, текстови Милоша Светића „Бој на Мишару“, Симе Милутиновића Сарајлије „За веру“, „Смрт војводе Ломе“, „Помоћ“, „После боја на Дубљу“; хајдучима, песма Јована Јовановића Змаја „Три хајдука“, приповетка Јоксима Новића Оточанина „Хајдучки живот“ и Вука Стефановића Караџића „Живот Хајдук Вељка Петровића“; догађајима из српско-мађарског сукоба у револуцији 1848–1849. године, песма Стевана Каћанског „Ноћница“ и текст Ђуре Јакшића „Успомене другу Јови Јовановићу“. У два текста Милана Ђ. Милићевића, „Отаџбина“ и „Љубав према домовини“, уз извесне поетске покушаје, објашњени су појмови „отаџбина“ и „домовина“. Под првим би се подразумевао трансцедентни спој прошлих, садашњих и будућих генерација у оквиру једне државе, а под другим место (село, град) рођења појединца.⁴⁹

48 С. Новаковић, *Српска читанка за ниже гимназије и реалке*, књига прва, Београд, 1870, VII, VIII, 9, 12, 17–18, 137–155, 226–236; А. Илић, *нав. дело*, 86–89.

49 А. Илић, *нав. дело*, 89–93; С. Вуловић, *Српска читанка за ниже гимназије и реалке*, књига друга, Београд, 1874, XI–XIV, 199–201.

Број ученика гимназије и три полугимназије у Србији био је врло мали. Школске 1845/1846. било их је 331, а школске 1857/1858. године 925.⁵⁰ Касније, са повећањем броја средњих школа, пре свега оснивањем дворазредних гимназијских реалки и нових полугимназија,⁵¹ морао је да расте и број ђака. Међутим, утицај средњошколских уџбеника био је више посредан, него непосредан. Из њих су учили будући чиновници и, што је најважније, учитељи, учитељице и свештеници, који су, по природи свог позива, формално и неформално утицали на децу и одрасле у свом окружењу.⁵²

Идентитетски садржаји у уџбеницима за средњу школу били су опширније изложени него у основношколским уџбеницима, што је и очекивано. Међутим, међу њима није било суштинске разлике. На основу свега изнетог може се закључити да су ђаци из српских уџбеника могли да науче следеће: 1) да припадају српском народу;⁵³ 2) да више Срба живи изван Србије, у Турској, Аустрији (Аустро-Угарској) и Црној Гори него у Србији; 3) да су Срби народ подељен на три вере и да говоре једним језиком; 4) да су у давној прошлости имали независне владаре; 5) да је на врхунцу моћи, у време цара Душана, српска држава била веома велика и моћна; 6) да је централни догађај српске историје Косовски бој, након којег је брзо дошло до потпадања под турску власт; 7) да је Србија аутономна држава у оквиру Османског царства и да њени грађани уживају највиши степен личних и колективних слобода и права. Постојање неких противречности између различитих уџбеника, па и у оквиру појединачних уџбеника, показује да процес одобравања уџбеничких рукописа није увек био брижљиво спрове-

50 С. Ћунковић, *нав. дело*, 59, 65.

51 *Исто*, 107–108.

52 До оснивања Учитељске школе 1870, учитељи су образовани у Богословији. До 1863. године било је пожељно да кандидати за Богословију имају завршени неки разред гимназије, а од тада су завршена четири разреда гимназије постала формалан услов за упис. Исти услов је важио и за пријем у Учитељску школу, С. Ћунковић, *нведено дело*, 66, 111, 114. Овај услов није важио за ученике Другог одељења Богословије, формираног у Београду 1873. године, у коме су се школовали будући учитељи српских основних школа у Турској. Због тога је наставним планом било предвиђено да они уче српски и старословенски језик, српску и југословенску историју и земљопис, с обзиром на југословенске земље, В. Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873–1877. Друго одељење Богословије у Београду*, у: *исти*, *У духу Гарашанинових идеја*, Београд, 1994, 143–144. О коришћењу уџбеника из историје ауторке Катарине Миловук у Вишој женској школи, К. Цветковић, *Виша женска школа: педесетогодишњица 1863–1913*, Београд, 1913, 69.

53 Питање је како су у школама јужно од Шар-планине интерпретирани и какав су утицај имали уџбеници из земљописа у којима је стајало да су тамошњи становници Бугари или Македонци, а не Срби, и то посебно у корелацији са другим предметима и уџбеницима, из којих су ученици могли да закључе супротно.

ден. Ниједан уџбеник није садржао позив на уједињење Срба око Србије и нарушавање територијалног интегритета Османског царства и/или Хабзбуршке монархије. Међутим, обиловали су подацима који су такве тежње поткрепљивали аргументима утемељним у историјском и природном праву Кнежевине Србије и српског народа.

РЕФЕРЕНЦЕ / REFERENCES

Необјављени извори / Unpublished sources

1. Државни архив Србије (ДАС) [Državni arhiv Srbije (DAS)]
- Министарство просвете и црквених дела – Просветно одељење (МПс-П)
[Ministarstvo prosvete i crkvenih dela – Prosvetno odeljenje (MPs-P)]

Уџбеници / Textbooks

1. С. Вуловић, *Српска читанка за ниже гимназије и реалке, књига друга*, Београд, 1874. [S. Vulović, *Srpska čitanka za niže gimnazije i realke, knjiga druga*, Beograd, 1874].
2. Ј. Гавриловић, *Мали земљопис Србије и Турског царства у Европи*, Београд, 1850. [J. Gavrilović, *Mali zemljopis Srbije i Turskog carstva u Evropi*, Beograd, 1850].
3. Исти, *Мали земљопис Србије и Турске*, Београд, 1862. [Isti, *Mali zemljopis Srbije i Turske*, Beograd, 1862].
4. Исти, *Земљопис мали Србије и Турске за основне србске школе*, Београд, 1866. [Isti, *Zemljopis mali Srbije i Turske za osnovne srbske škole*, Beograd, 1866].
5. Ј. Драгашевић, *Географија за средње школе*, Београд, 1871. [J. Dragašević, *Geografija za srednje škole*, Beograd, 1871].
6. Исти, *Земљопис Србије и Турске за основне србске школе*, Београд, 1872. [Isti, *Zemljopis Srbije i Turske za osnovne srbske škole*, Beograd, 1872].
7. М. Зечевић, *Грађански земљопис целог света за средње школе у Кнежевини Србији*, Београд, 1870. [M. Zečević, *Građanski zemljopis celoga sveta za srednje škole u Kneževini Srbiji*, Beograd, 1870].
8. Н. Крстић, *Кратка историја српског народа за основне србске школе*, Београд, 1860. [N. Krstić, *Kratka istorija srpskog naroda za osnovne srbske škole*, Beograd, 1860].
9. Исти, *Историја српског народа*, Београд, 1862. [Isti, *Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1862].
10. Исти, *Обшти земљопис за србске гимназије*, Београд, 1863. [Isti, *Obšti zemljopis za srbske gimnazije*, Beograd, 1863].

11. М. Мијатовић, *Обшти земљопис: за учећу се младеж у гимназију и полугимназијама Књажевства Србије*, Београд, 1852. [М. Mijatović, *Obšti zemljopis: za učeću se mladež u gimnaziji i polugimnazijama Knjaževstva Srbije*, Beograd, 1852].
12. Љ. Ненадовић, *Србска историја за основне србске школе*, Београд, 1850. [Љ. Nenadović, *Srbska istorija za osnovne srbske škole*, Beograd, 1850].
13. С. Новаковић, *Српска читанка за ниже гимназије и реалке, књига прва*, Београд, 1870. [S. Novaković, *Srpska čitanka za niže gimnazije i realke, knjiga prva*, Beograd, 1870].
14. Г. Поповић, *Србски буквар: за основне србске школе*, Београд, 1860. [G. Popović, *Srbski bukar: za osnovne srbske škole*, Beograd, 1860].
15. М. Спасић, *Земљеописаније целог света за виша и нижа училишта и за свако стање грађана*, Београд, 1845. [М. Spasić, *Zemljeopisanie celog sveta za viša i niža učilišta i za svako stanje građana*, Beograd, 1845].
16. Исти, *Земљопис за предавање у трећем разреду основни србски училишта*, Београд, 1854. [Isti, *Zemljopis za predavanje u trećem razredu osnovni srbski učilišta*, Beograd, 1854].
17. Исти, *Земљопис мали за основне србске школе*, Београд, 1869. [Isti, *Zemljopis mali za osnovne srbske škole*, Beograd, 1869].
18. *Трећа читанка: за четврти разред основни србски школа*, Београд, 1853. [*Treća čitanka: za četvrti razred osnovni srbski škola*, Beograd, 1853].
19. *Трећа читанка за основне српске школе*, Београд, 1872. [*Treća čitanka za osnovne srpske škole*, Beograd, 1872].
20. Ф. Христић, *Читанка друга за основне србске школе*, Београд, 1853, 1873. [F. Hristić, *Čitanka druga za osnovne srbske škole*, Beograd, 1853, 1873].
21. Исти, *Прва знања за основне србске школе*, Београд, 1861. [Isti, *Prva znanja za osnovne srbske škole*, Beograd, 1861].

Литература / Literature

1. М. Видаковић, *Историја Славено-Сербаскаго народа*, Београд, 1835. [М. Vidaković, *Istorija Slaveno-Serbaskago naroda*, Beograd, 1835].
2. З. Витић, *Патриотска лексика у српској средњовековној хагиографији: Нацрт за појмовник*, Политички оквири колективних идентитета: Сведочанства српског средњовековља, ур. С. Марјановић-Душанић, Београд, 2024, 115–179. [Z. Vitić, *Patriotska leksika u srpskoj srednjovekovnoj hagiografiji: Nacrt za pojmovnik*, Politички оквири колективних идентитета: Svedočanstva srpskog srednjovekovlja, ur. S. Marjanović-Dušanić, Beograd, 2024, 115–179].
3. В. Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873–1877. Друго одељење Богословије у Београду*, у: исти, *У духу Гарашанинових идеја*, Београд, 1994, 117–229. [V. Vojvodić, *Školovanje nacionalnih radnika za rad van Srbije 1873–1877. Drugo odeljenje Bogoslovije u Beogradu*, у: isti, *U duhu Garašaninovich ideja*, Beograd, 1994, 117–229].

4. Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во XIX-от век до 1897 година*, Скопје, 1973. [Љ. Dokleštić, *Srpsko-makedonskite odnosi vo XIX-ot vek do 1897 godina*, Skopje, 1973].
5. А. Илић, *Уџбеници и национално васпитање у Србији 1878–1918*, Београд, 2010. [А. Ilić, *Udžbenici i nacionalno vaspitanje u Srbiji 1878–1918*, Beograd, 2010].
6. Ж. Илић, *Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19. и почетком 20. века*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2023. [Ž. Ilić, *Istorijska kartografija Srbije i Stare Srbije u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka*, neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Beograd, 2023].
7. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија. Наслеђе на југу (1839–1868)*, Београд, 2016. [М. Jagodić, *Srbija i Stara Srbija. Nasleđe na jugu (1839–1868)*, Beograd, 2016].
8. Исти, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, Српске студије 9 (2018), 50–101. [Isti, *Pomoć Kneževine Srbije crkvama, manastirima i školama izvan Srbije (1839–1868)*, Srpske studije 9 (2018), 50–101].
9. Isti, *Citizenship of Autonomous Principality of Serbia, Osmanlı İdaresinde Balkanlar I*, eds. A. Aköz, S. Ilić, D. Yörük, D. Leovac, Konya, 2020, 347–360.
10. Исти, *Историја српског народа у Црној Гори, Хабзбуршкој монархији и Османском царству у 19. и почетком века*, Београд, 2022. [Isti, *Istorija srpskog naroda u Crnoj Gori, Habzburškoj monarhiji i Osmanskom carstvu u 19. i početkom veka*, Beograd, 2022].
11. Исти, *Помоћ Кнежевине Србије школама изван Србије у уџбеницима (1868–1878)*, Баштина 66 (2025), 81–99. [Isti, *Pomoć Kneževine Srbije školama izvan Srbije u udžbenicima (1868–1878)*, Baština 66 (2025), 81–99].
12. Н. Јовановић, *Наставни планови и програми за основну школу у Кнежевини Србији*, Пешчаник 2 (2004), 161–177. [N. Jovanović, *Nastavni planovi i programi za osnovnu školu u Kneževini Srbiji*, Peščanik 2 (2004), 161–177].
13. Ј. Пауновић, *Филип Христић. Државник, дипломата и први српски англофил 1819–1905*, Београд, 2015. [J. Paunović, *Filip Hristić. Državnik, diplomata i prvi srpski anglofil 1819–1905*, Beograd, 2015].
14. *Педесет година на престолу Црне Горе 1860–1910*, Подгорица, 1998². [*Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, Podgorica, 1998²].
15. Н. Порчић, *Присуство и облици исказивања националних и патриотских осећања у документима владара средњовековне Србије*, Политички оквири колективних идентитета: Сведочанства српског средњовековља, ур. С. Марјановић-Душанић, Београд, 2024, 11–54. [N. Porčić, *Prisustvo i oblici iskazivanja nacionalnih i patriotskih osećanja u dokumentima vladara srednjovekovne Srbije*, Politički okviri kolektivnih identiteta: Svedočanstva srpskog srednjovekovlja, ur. S. Marjanović-Dušanić, Beograd, 2024, 11–54].

16. Ј. Рајић, *Историја разних словенских народов, наипаче Болгар, Хорватов и Србов*, Виен, 1794. [J. Rajić, *Istorija raznih slovenskih narodov, naipače Bolgar, Horvatov i Serbov*, Vien, 1794].
17. В. Станисављевић, *Два века српских уџбеника. Сентандреја, 1717 – Крф, 1918*, Београд, 1992. [V. Stanisavljević, *Dva veka srpskih udžbenika. Sentandreja, 1717 – Krf, 1918*, Beograd, 1992].
18. М. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, Podgorica, 2007.
19. В. Тешић, *Морално васпитање у школама Србије (1830–1878)*, Београд, 1974. [V. Tešić, *Moralno vaspitanje u školama Srbije (1830–1878)*, Beograd, 1974].
20. С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Београд, 1971. [S. Ćunković, *Školstvo i prosveta u Srbiji u XIX veku*, Beograd, 1971].
21. К. Цветковић, *Виша женска школа: педесетогодишњица 1863–1913*, Београд, 1913. [K. Cvetković, *Viša ženska škola: pedesetogodišnjica 1863–1913*, Beograd, 1913].
22. М. Цветковић, *Хонорари аутора уџбеника за основне школе у Кнежевни Србији (од 1850. до 1882. године)*, Српске студије 14 (2023), 104–124. [M. Cvetković, *Honorari autora udžbenika za osnovne škole u Kneževni Srbiji (od 1850. do 1882. godine)*, Srpske studije 14 (2023), 104–124].

IDENTITY CONTENTS IN TEXTBOOKS IN PRINCIPALITY OF SERBIA

Summary:

This paper deals with textbooks issued in Principality of Serbia until 1878, which had contents significant for establishing of the Serb national identity and for creation of Serbian patriotism. Eighteen textbooks are discussed in total, ten for elementary school and eight for high school. Most of them were intended for Serb language, history and geography classes. There was no substantial difference between their identity contents. According to thorough and extensive analysis, it is concluded that pupils could learn that they belong to the Serb nation; that more Serbs lived outside of Serbia than in Principality of Serbia; that Serbs were divided into adherents of three religions who all spoke the same, Serb language; that the Serbs had their own independent rulers in the distant past; that Serb state was very large and powerful during the reign of the emperor Dušan; that the central event of the Serb history was the Kosovo Battle, after which the Serbs Empire succumb to the Ottoman conquerors; that Principality of Serbia was an autonomous country within the Ottoman Empire whose citizens enjoy broad range of civil rights. The textbooks did not contain any calls for unification of the Serbs, nor for territorial expansion of Serbia to Ottoman or Austrian lands. However, they had abundance of data that could sustain such claims.